

JATSS, 2023; 5(4), 326-361

First Submission: 01.11.2023

Revised Submission After Review: 10.11.2023

Accepted For Publication: 29.12.2023

Available Online Since:31.12.2023

Research Article

A Discourse Analysis on The Theoretical Value of Illichian Discourse ^a

Mustafa Çağlayandereli^b & Sibel Tamaç^c

Abstract

In this article, Ivan Illich's corpus has been examined in accordance with the critical discourse analysis technique and it has been found that his systematic criticisms of modern social institutions constitute a unique sociological discourse. The main purpose of this analysis is to propose Illich's discourse among contemporary sociological theories through a broader study. The special importance of such a proposal is that it will contribute relatively to the science of sociology, which has been criticized for "not developing theory". The main data source of this analysis is 12 books written by Ivan Illich. The context of this analysis is Ivan Illich's biography and intellectual interactions. The theoretical framework of the study consists of the concepts and propositions developed by the Frankfurt Critical School and Ivan Illich for the analysis of modern society. Of these, 12 unique concepts belonging to Ivan Illich have been identified and defined. Additionally, Ivan Illich's language and rhetoric were examined and found to be compatible with his discourse. As a result of all this review, it has been found that Ivan Illich's discourse, which focuses on the criticism of modern social institutions, has the characteristics that a sociological theory should have.

Keywords: critical theory, Illichian discourse, discourse analysis.

JEL Codes: Y90, Z00, Z19

^a This article was written on the basis of the main idea of the master's thesis titled "A Study on the Place of Ivan Illich in Contemporary Sociological Theories" completed at Mersin University Institute of Social Sciences, Department of Sociology.

^b Assoc. Prof., Mersin University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, Mersin/Turkey, cagdereli@mersin.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1530-6200> (Corresponding Author)

^c Master of Science in Sociology, Independent Researcher, Mersin/Turkey, tamac.sibel@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4261-3898>

JATSS, 2023; 5(4), 326-361

İlk Başvuru: 01.11.2023

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 10.11.2023

Yayın İçin Kabul Tarihi: 29.12.2023

Online Yayın Tarihi: 31.12.2023

Araştırma Makalesi

Illich'çi Söylemin Teorik Değeri Üzerine Bir Söylem Analizi ^a

Mustafa Çağlayandereli^b & Sibel Tamaç^c

Öz

Bu makalede Ivan Illich'in yazı bütünü (*corpus*) eleştirel söylem analizi tekniğine uygun olarak incelenmiş ve ortaya koyduğu modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirilerinin özgün bir sosyolojik söylem oluşturduğu bulgulanmıştır. Bu incelemenin temel amacı daha geniş bir çalışma ile Illich'çi söylemi çağdaş sosyoloji teorileri arasına önerebilmektir. Böyle bir önerinin özel önemi "teori geliştirememek" ile itham edilen sosyolojiye görece katkı sağlayacak olmasıdır. Bu incelemenin temel veri kaynağı Ivan Illich'in yazdığı 12 adet kitaptır. İncelemenin bağlamını Ivan Illich'in öz geçmişi ve entelektüel etkileşimleri oluşturmaktadır. İncelemenin teorik çerçevesini Frankfurt Eleştirel Okulu'nun ve Ivan Illich'in modern toplum çözümlemesi için geliştirdikleri kavramlar ve önermeler oluşturmaktadır. Bunlardan Ivan Illich'e ait 12 adet özgün kavram tespit edilmiş ve tanımlanmıştır. Ayrıca Ivan Illich'in dil ve retorikçi incelenmiş ve söylemiyle uyumlu olduğu bulgulanmıştır. Tüm bu inceleme sonucunda, Ivan Illich'in modern toplum kurumlarının eleştirisine odaklanan söyleminde sosyolojik bir teorinin sahip olması gereken özelliklerin mevcut olduğu bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: eleştirel teori, Illich'çi söylem, söylem analizi

JEL Kodlar: Y90, Z00, Z19

^a Bu makale, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı'nda tamamlanan "Çağdaş Sosyoloji Teorileri İçinde Ivan Illich'in Yeri Üzerine Bir İnceleme" isimli yüksek lisans tezindeki ana fikir esas alınarak yazılmıştır.

^b Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Mersin/Türkiye, cagdereli@mersin.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1530-6200> (Sorumlu Yazar)

^c Sosyoloji Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, Mersin/Türkiye, tamac.sibel@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4261-3898>

Giriş

Bu makalede, Ivan Illich'in (1926-2002) yazı bütününde (*corpus*) ortaya koyduğu modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirileri söylem analizi tekniğine uygun olarak incelenmiş ve özgün bir sosyolojik söylem oluşturduğu bulgulanmıştır. Bu incelemenin temel amacı, daha geniş bir çalışma ile Illich'çi söylemi çağdaş sosyoloji teorileri arasına önerebilmektir. 21. yüzyılın postmodern toplumlarında karmaşıklaşan eski sorunların üzerine yenileri eklenmektedir, bunları açıklaması beklenen sosyoloji “teori geliştirememek” ile itham edilmektedir, bu bağlamda Illich'çi söylem üzerine gerçekleştirilen bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı söylenebilir. Ivan Illich sosyal bilimlerde ve özel olarak sosyolojide geniş kesimlerce tanınmasına ve eserlerine yoğun atıf yapılmasına rağmen genel olarak çağdaş bir sosyal teorisyen olarak görülmemektedir. Az sayıda bilimsel çalışma (örneğin, Beck, 2016) hariç, literatürde Ivan Illich'in görüşlerinin “eleştirel bir teori” oluşturduğuna dair değerlendirmeler yok gibidir. Kendisine bazı çalışmalarda “teknoloji eleştirmeni”, “kültür eleştirmeni”, “kışkırtıcı bir radikal dindar” ve hatta “Katolik soldaki reformcuların isteksiz kahramanı” (Hutchins & Adler, 1970; Cayley, 2005) gibi sıfatlar yakıştırılmıştır. Oysa makalenin tartışma bölümünde bulgu olarak ifade edildiği üzere Illich'e rahatlıkla “sosyal teorisyen” denilebilir. Bu makalede problemleştirilen konu söylem analizi tekniğine uygun olarak incelenmiştir: İlk olarak, Ivan Illich'in yaşam öyküsü, entelektüel etkileşim çevresi ve eserleri tanıtılmıştır. Bu tanıtım bilgileri Illich'çi söyleminin “bağlam”ını oluşturmaktadır. İkinci olarak, Illich'in söylemine esas olan özgün kavramlar tanımlanmıştır. Üçüncü olarak, Frankfurt Eleştirel Okulu'nun kavramları ve önermeleri ile Illich'inkiler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Dördüncü olarak, Ivan Illich'te dil ve retorik incelenmiştir. Tüm bu inceleme sonucuna göre, benzerlikler fazla olmasına rağmen her ikisinin de ayrı teorik alanlar oluşturduğu kanaatine varılmıştır.

Ivan Illich 1960'lar sonrasında modern toplumun eğitim, sağlık, din, teknoloji, meslekler, enerji, ulaşım ve toplumsal cinsiyet gibi çok farklı boyutlarına sistematik eleştirileriyle öne çıkan bir düşünce lideridir. Söylemi (Weber ve Habermas gibi) özgürlük ve anlam kaybına vurgu yaparak modernleşme paradigmasına meydan okumuştur. Illich'in eleştirilerinin odağında modern toplumun ilerleme tutkusu ve buna bağlı sosyal işlevlerin kurumsallaşması yer almaktadır. Illich Aydınlanmacı araçsal aklın geliştirdiği modern kurumların uzmanlaşma, merkezileşme ve otoriterleşme eğilimleri sonucu karşı-üretken bir yapıya dönüştüğünü, bireyleri ve toplulukları bağımlı kıldığını ve bunun sonucunda da bireylerin ve toplulukların kendi yaşamlarının kontrolünü kaybettiklerini iddia etmiştir. Illich'e göre, modernleşme süreci ulusal ve küresel eşitsizlikleri artırmak suretiyle haklılaştırım sorunlarına yol açmaktadır. Bu görüntüsüyle modernite sürdürülebilir değildir. Illich bu problemin çözümü adına, modern kurumların öz-yönelimli bir yaklaşımla yeniden yapılandırılmasını önermiştir. Bunun için karşı-üretken hale gelen araçlara (kurumlar, sistemler, teknoloji vd.) “optimum sınırlar belirlenmelidir” ve bireyi ve toplulukları güçlendiren ve daha eşitlikçi bir yapı için çalışabilecek “şenlik araçları geliştirilmelidir.” Bu yeniden yapılanmanın radikal bir devrimle ya da kısmi bir reformla değil, geleneğin ve ilerlemenin dengelendiği *vernacular* (doğal, geleneksel, olması gereken) yaşantıya spontane bir geçiş ile sağlanabileceğine inanmıştır. Illich, “etik bir uyanış” beklemektedir.

Yukarıda genel hatlarıyla tanıtılan Illich'çi söylem teorik alanda hak ettiği yeri alamamıştır. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. İlk göze çarpan nedenlerden biri kimilerinin Ivan Illich'i sosyal bilimci olarak görmüyor olmasıdır. Örneğin arkadaşı David Cayley'e (1946-) göre, Illich'in görüşleri “modern pozitivist bilim varsayımlarına uymamaktadır, kendisi hiçbir şekilde bir sosyolog değildir hatta tarihçi bile sayılamaz.” (2018, s. 19-20). Cayley'in bu rijit eleştirisinin bilişsel ve rasyonalist bir önyargı içerdiğini hemen söylemeliyiz. Günümüzde

eleştirel modernist ve postmodernist bilim anlayışları spontane, duygusal, törensel, geleneksel vb. rasyonel olmayan varsayımları da dikkate almaktadırlar. İkinci bir neden kimileri Illich'in eğitim ve meslek olarak teolojik kökenini sorun edebilir. Nitekim, Illich'in "Gender" isimli eseri hakkında bir yazı yazan Alman gazeteci Christine Brinck, Illich'i "eklektik ve sabit okumaları olan" bir kişi olarak etiketlerken, "eski rahip umutsuzca gerçek bir akademisyen gibi görünmeye çalışıyor" şeklinde saldırgan bir ifade dahi kullanabilmiştir (Kaller-Dietrich, 2011). Ancak hatırlanması gereken bir gerçek var ki Max Weber, Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies, Pierre Bourdieu gibi ünlü sosyologlar ve daha geniş halkadan Thomas Robert Malthus, Bernard Mandeville, Adam Smith ve Peter Berger gibi ünlü sosyal bilimciler de formel ya da enformel teoloji eğitimi almış olan şahsiyetlerdir.

James B. Rule (1943-) sosyolojideki popüler olma ve gözden düşme gibi teorik değişimlerde bir dizi dalgalanan "entelektüel beğenin" önemli rolü olduğuna dikkat çekmiştir (2001). David Gabbard (1946-), Richard Kahn (1905-1989) ve Douglass Kellner (1943-) ise teorik statukodaki "entelektüel hoşnutsuzluğun" rolüne dikkat çekmişlerdir. Yazarların ironik bir vurguyla ifade ettiğine göre, Illich'in at sineği (*gadfly*) politikaları ve anarşist duyguları eğitim kurumlarını öylesine korkutmuş olmalı ki, akademisyenlerin az çok gizli anlaşma yaparak onu süregelen söylemden çıkarmaya ve "dışlamaya" çalıştıkları tahmin edilmektedir. Bu durumdan dolayı Kuzey Amerika'da Illich hakkında çok az çalışma yapılmıştır (Gabbard, 1993; Kahn & Kellner, 2007).

Söylem olarak birbirlerine yakın olduğu halde, Illich'in Kültürlerarası Dokümantasyon Merkezi (CIDOC) ile Frankfurt Eleştirel Okulu'nun ya da Latin Amerika Bağımlılık Okulu'nun karşılıklı mesafeli duruşları da dikkat çekmektedir. Bu farklı okulların teorisyenlerinin ele aldıkları konular, kavramsal şemalar ya da yöntemler pek çok yerde kesiştiği halde metinlerarası bağlantılar zayıftır. Örneğin Jürgen Habermas (1929-) sistem alanındaki kurumlaşmanın temelinde yer alan "araçsal aklın" gündelik yaşam alanını kolonileştirmesini eleştirdiği yazılarının referanslarında Ivan Illich'e hiç yer vermemiştir (Habermas, 1993, vd.). Bir başka örnek olarak, Ivan Illich, 'İşsizlik Hakkı' (2010a) eserinde "mesleki egemenliğin uzman zorbalığına doğru yol almakta olduğunu" vurgulayarak kurumsal ritüelleri bir iktidar aracı olarak tanımladığı halde ve benzer vurgu Immanuel Wallerstein'da (2012) ve Michel Foucault'da da (2014a) olduğu halde karşılıklı atıfları yoktur. Wallerstein ve Foucault'ya göre de endüstri toplumunda asıl problem "insan yeteneklerinin tam olarak kontrol edilmesi"dir ve "kurumsal uzmanlık hizmetleri kapitalist ve tahakküm mantığı açısından işlevsel görülmesi"dir. Illich buna yakın çözümlenmeyi daha önce yaptığı halde ne Foucault'dan ne de Wallerstein'dan atıf almamıştır. Öte yandan aynı inadin Illich'te de mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Illich, toplumun kurumlaşmasının (örgütlü modernlik) sorumluluğunu eğitim kurumuna yüklediği sıralarda Michael Foucault (1926-1984) veya Immanuel Wallerstein (1930-2019) da örgütlü modernlik problemiyle ilgileniyorlardı ama Illich onlarla belirli bir temas kurmamıştır (Kaller-Dietrich, 2011). Tabii istisna durumlardan da söz etmek gerekir. Örneğin Illich daha sonraki yazılarından olan "Medical Nemesis" (1975; 2011) ve Gender'da (1982; 1996) "kendini inşa" (*self construction*) ve "öz-bakım" (*self-care*) konularını benzer şekilde ele alan Michel Foucault'nun özellikle "Kliniğin Doğuşu" (2014b) eserine atıf yapmıştır.

Illich'in söylemini "etki ve alımlama" açısından genel olarak değerlendirdiğimizde, aslında takipçilerinin önemli bir kısmı onun analizinin sadece 'okul', 'sağlık', 'toplumsal cinsiyet' gibi belirli bir bölümünü alıp geri kalanıyla pek ilgilenmemişlerdir (Kaller-Dietrich, 2011). Bu durum Illich'çi söylemin tanınırlığını olumsuz etkilemiştir.

Ivan Illich akademik toplulukta pek çok eleştiriye muhatap olmuşsa da bu makalede tanıtılacağı üzere onu radikal bir hümanist olarak kabul eden takipçileri kalabalık bir kitle oluşturur. Bu kitle onun sosyolojik konulara odaklanma konusunda özel bir yeteneği olduğuna; okullaştırma, tıbbileştirme, profesyonelleşme gibi araçlarla yaşamın hızlı modernleşmesinin birey ve topluluk üzerindeki yıkıcı etkilerini gerçekçi biçimde gözlemiş olduğuna ve insanda mevcut olan özerklik ve yaratıcılık gizilgücünü çözümü (şenlikli toplumu) yine kendisinin yaratacağına inandığına inanmaktadırlar (Fromm, 1970; Kung, 1979). Sarıtaş ve Bayraktar, Illich'in modern toplum kurumlarına yönelik eleştirilerinin günümüzde de geçerliğini sürdürdüğünü hatta daha ilerisine bir ışık tuttuğunu düşünmektedirler (Sarıtaş ve Bayraktar 2020; Sarıtaş, 2018).

Bu makalenin özel önemi ele alınan problemin “sosyolojinin kimliği ve misyonu” üzerine yürütülen tartışma ile doğrudan ilgili olmasıdır. Illich'çi söylemin çağdaş sosyoloji teorileri alanında itibar görmesi, yeni teorilerin üretilmediği bu alana görece bir katkı sağlayacaktır. Sosyoloji üzerine yürütülen ontolojik, epistemolojik ve metodolojik tartışmalar genel olarak sosyolojinin “işlevsel yararlılığı” problemi etrafında yoğunlaşmış durumdadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyolojinin prestij açısından bir düşüş yaşadığı iddia edilmektedir (Rule, 2001). Bu konuda Michael Hviid Jacobsen ve Keith Tester, “sosyolojiden faydalanma” probleminin bilimde mevcut olan elitist tahakkümün bir yansıması olduğunu iddia etmişlerdir. Yazarlara göre, sosyoloji ve incelediği sosyal dünya arasına bariyerler dikmeye çalışan ısrarcı bir akademik gelenek vardır. Bu girişim, metodolojinin fetişleştirilmesine, “değer tarafsızlığı” ilkesini vurgulamaya, konunun yabancıları kişilerin kafasını karıştıracak şekilde tasarlanmış özel ve gizli bir “bilimsel” dilin geliştirilmesine ve profesyonel araç gereçlerin benimsenmesine gayret göstermektedir. “Bu şekilde sosyoloji, tarif etme, inceleme ve tahlil etme iddiasında olduğu insan yaşamlarından kopuk ve yalıtılmış, kendine has bir hayata sahip bilimsel bir *büyücülüğe* dönüşmektedir... Neticede sosyolojinin sosyolojiden kurtulması gerekmektedir.” (2014, s. 12-13). Bu konuyu tartışanlardan Stephen Cole, sosyolojide uzlaşma kültürünün gelişmediğine ve bu nedenle bilimsel ilerleme kaydedilemediğine ve mevcut sosyoloji teorilerinin geçerliliği ile ilgili problem yaşandığına dikkat çekmiştir. Cole'a göre, nedensel modellerin kullanımının, sosyolojinin ele aldığı problemlerin çoğuna çözüm üretmediğine dair şüpheler artmaktadır. Bazı tartışmacılar, sosyolojinin aşırı rasyonel bir insan davranışı modeline bağlı olduğuna ve post-modernist ve eleştirel modernist teorilerin getirdiği bazı ilerlemelere ayak uyduramadığına inanmaktadırlar (Cole, 2001). Tüm bu eleştiriler göz önüne alındığında Illich'çi söylemin sosyolojinin teori alanına değer katacağını söyleyebiliriz.

Yöntem

Bu makalede problemleştirilen Ivan Illich'in söylemi nitel araştırma yöntemi tekniklerinden “eleştirel söylem analizi” tekniğine uygun olarak incelenmiştir. Söylem analizinde incelenen *söylem* en basit anlamıyla kullanılan dil ve dil pratiğidir. Dil toplumsal insanın bir aracıdır; hem toplumu şekillendirir hem de toplum tarafından şekillenir. Dil kullanımı, sadece dilbilimin geleneksel öğeleri ile (cümle, paragraf, metin, vd.) sınırlı değildir. Söylem, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel alanlar ile yani toplumsal yaşamın tüm yönleriyle ilişkilidir (Sözen, 1999; Simpson & Mayr, 2010). *Söylem analizi* bu etkileşimde altta yatan anlamları, sosyal yapıları ve toplumsal etkileri ortaya çıkarmak için iletişimin içeriğini, yapısını ve bağlamını incelemeyi içerir. “Söylem analizi, dili bir eylem, iletişim formu, sosyal pratik olarak görme ve yorumlama özelliği taşır.” Söylem analizini (içerik analizi, tematik analiz, anlatı analizi ve gömülü teori analizi gibi) diğer nitel analizlerden ayıran önemli bir fark, onun bir meta-analiz yani “analizin-analizi” olmasıdır (Sözen, 1999). Söylemi incelemeye yönelik farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bunlardan kategorik ikisi, “etkileşimsel ya da yapısalcı söylem analizi” ile “eleştirel ya da post-yapısalcı söylem analizi”dir. *Etkileşimsel söylem*

analizi, sosyal gerçekliğin günlük konuşma (diyalog) yoluyla nasıl başarıldığıyla ilgili bir incelemedir. *Eleştirel söylem analizi* ise daha çok sosyal kurumların ve yazılı metinlerin analizine uygulanan bir incelemedir (Marvasti, 2004).

Eleştirel söylem analizindeki *eleştirel* terimi esas olarak söylemde ifade edilen ideolojileri çözmek veya ‘doğallıktan çıkarmak’ ve güç yapılarının söylem içinde ve söylem yoluyla nasıl inşa edildiğini ortaya çıkarmak anlamına gelmektedir (Simpson & Mayr, 2010). Söylemin eleştirel analizi esas olarak sosyoekonomik altyapılar ile kültürel üstyapılar arasındaki ilişkilere ilişkin diyalektik görüşlerden ilham alır. Böyle bir analiz, söylemi öncelikle toplumdaki sınıf çatışmalarının, yanlış bilincin, sömürünün veya güç ilişkilerinin bir ifadesi olarak görür. Bu temelden söylem özellikleri, konuşmacıların veya yazarların ilgilerinin sosyal göstergeleri olarak yorumlanır. Bu özellik (hermenötikte olduğu gibi) eleştirel analizin öznel doğasını yansıtır, diğer yandan söylemin üretildiği toplumsal koşullar (bağlam) söylemin nesnel doğasıdır (Van Dijk, 1985).

Fairclough ve Wodak (1997; aktaran, Simpson & Mayr, 2010) eleştirel söylem analizinin teorik ve yöntemsel ana ilkelerini belirlemişlerdir: (1) Toplumsal sorunlar incelenmeli ve çözüm üretilmelidir. (2) Güç ilişkileri söylemseldir; buna göre, söylem ideolojiktir. (3) Söylem, toplumun ve kültürün yeniden üretilmesine ve/veya dönüştürülmesine katkı sağlar. (4) Söylem metinlerarasıdır ve tarihseldir; buna göre, söylemin anlaşılabilmesi için her zaman bağlam içinde analiz edilmesi gerekir (5) Metin ile toplum arasındaki bağlantı dolaylıdır; söylemlerin içsel dışsal düzenleri bu bağlantıya aracılık eder. (6) Söylem analizi yorumlayıcı ve açıklayıcıdır. (7) Söylem, bir sosyal eylem veya sosyal pratiktir; belirli kurumlardaki söylem ve güç kalıplarındaki değişiklikler söylem analizinin amaçları arasındadır.

Bu makalede eleştirel söylem analizinin ilkelerine uygun olarak Ivan Illich’in söyleminin incelemesinin aşamaları aşağıdaki gösterilmiştir:

1. *Poblem*: Ivan Illich’in yazı bütünündeki modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirilerin özgün bir “sosyolojik söylem” oluşturduğu iddia edilmiştir.
2. *Teorik Çerçeve*: Ivan Illich’in söyleminin eleştirel karakteri Frankfurt Eleştirel Okulu’nun kavram ve önermeleri ile karşılaştırılarak belirlenmeye çalışılmıştır.
3. *Veri Kaynağı*: Ivan Illich’in yazdığı 12 kitap söylem analizinin birincil veri kaynağını olarak kullanılmıştır.
4. *Bağlam*: Ivan Illich’in öz geçmişi, entelektüel etkileşimleri ve döneminin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik koşulları söylemin bağlamını oluşturmaktadır.
5. *Kavramsal Şema*: Ivan Illich, modern toplumu ve kurumlarını geliştirdiği özgün kavramlar çerçevesinde eleştirmiştir. Bunlardan sık tekrarladığı 12 kavram tanımlanmıştır: Kişisel sorumluluk, Radikal tekele karşı Merkezlesizleşme, Okulsuzlaştırma, Tıbbileştirme, Karşı-üretkenliğe karşı Sınırlama, Profesyonelleşme ve Güçsüzleştirme, Gölge iş, Toplumsal cinsiyet ve Cinsellik ve Şenlik, Şenlik araçları ve Şenlikli kurumlar.
6. *Dil ve Retorik*: Ivan Illich’in eserlerinde kullandığı dil, metaforlar, analogiler, retorik araçlar ve dilsel kalıplar incelenmiştir. Genel olarak, Illich’in eleştirel dilsel seçimlerinin ele aldığı konulara yaklaşımını yansıttığı ve bir bütünlük oluşturduğu bulgulanmıştır.

Ivan Illich'in Yaşam Öyküsü, Entelektüel Etkileşim Çevresi ve Eserleri

Ivan Illich'in Yaşam Öyküsü

Ivan Domenic Illich, 4 Eylül 1926'da Viyana-Avusturya'da doğdu, 2 Aralık 2002'de Bremen-Almanya'da öldü. Illich, "araçlar" dediği modern toplum kurumlarının ve özel olarak teknolojilerin işlevsel yararlılıklarının yanıltıcı olduğunu, bunların insanların öz yeterliliğini, özgürlüğünü ve onurunu kırdığını savunan, radikal polemikleriyle tanınan, bir filozof, din adamı ve sosyal bilimciydi. Illich, 1980 öncesi dönemin karşı-kültür hareketinde önemli bir figürdü ve 1980 sonrasının ekolojii merkeze alan yeni toplumsal hareketlerinin idolü olmaya devam etmektedir.

Ivan Illich'in babası Piero, Dalmaçya'da toprak sahibi aristokrat bir aileden geliyordu ve Adriyatik kıyısındaki Split şehrinde mülkleri ve bitişiğindeki Brae adasında şarap ve zeytin üreten arazileri vardı. Illich'in babası Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı bir Hırvat'tı ve Maexie olarak hitap edilen annesi Ellen Rose ise Sefarad Yahudi kökenli bir Protestan'dı. Maexie Piero ile evlendiğinde Katolikliğe geçti. Maexie, Ivan Illich dört yaşındayken eşinden ve Brae adasında ayrıldı ve zengin bir kereste tüccarı olan babasının Viyana'daki evine döndü. Burada Ivan Illich'i babasının yokluğu çok fazla etkiledi. Illich 11 yaşındayken 1938'de Alman İmparatorluğu Avusturya'yı ilhak etti ve Nürnberg Yasaları burada da yürürlüğe girdi. Illich'in büyükbabası 1941'de, babası da 1942'de öldü. Illich bu acıları yaşarken Naziler büyükbabasının Pötzleinsdorf'taki villasına el koydular. Maexie üç çocuğuyla birlikte bir pansiyona taşınmak zorunda kaldı. Ancak Maexie'nin Yahudi kökeni nedeniyle aile burada da barınamadı, kaçmak zorunda kaldılar ve Floransa'ya yerleştiler. Illich on beş yaşından itibaren gençliğinin bir bölümünü çoğunlukla İtalya-Floransa ve Roma'da geçirdi. Illich eğitim sürecinin tamamlanmasının ardından ailesiyle birlikte 1951 yılında New York'a göç etti ve kısa sürede Amerikan vatandaşı oldular. Ivan rahip olarak çalışmaya başladı. Diğer iki kardeşinden Sasha mimar oldu, Mischa ise iş adamı oldu. Anneleri Maexie 1960'ların başında New York'ta öldü. (Cooley, t. y.; Kaller-Dietrich, 2011; Beck, 2016; Cayley, 2018; Cayley, 2021).

Ivan Illich'in *eğitim yaşamı* başarılarla doludur. Illich, 10 yaşından itibaren Viyana'daki tarihi gramer okulu Piaristengymnasium'un onur öğrencisi oldu. Liseyi Floransa-İtalya'daki Leonardo da Vinci Devlet Bilim Lisesi'nde okudu. 1942-1945 arasında üniversite eğitimine aynı yerde Floransa Üniversitesi'nde histoloji ve kristalografi okuyarak devam etti. 1945-1950 arasında Collegium Capranicum'da yeterli bir rahiplik eğitimi aldı, ayrıca Roma'daki Papalık Gregoryen Üniversitesi'nde tarih, felsefe ve teoloji eğitimi gördü. Son olarak Salzburg Üniversitesi'nden İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin (1889-1975) tarih felsefesini konu alan "Tarihsel Bilginin Doğası Üzerine Bir İnceleme" isimli tezle doktora derecesi aldı (Cooley, t. y.; NNDB, t. y.; Mitcham, 2005; Kaller-Dietrich, 2011; Hartch, 2015; Beck, 2016).

Ivan Illich'in *mesleki yaşamı* bir hayli ilginçtir. Illich, New York'a gelir gelmez kendisi gibi göçmen olan Porto Rikoluların semtinde rahip olarak çalışmaya başladı ve bu görevi 1956 yılına kadar devam etti. Kardinal Spellman'ın gözüne giren Illich henüz 29 yaşındayken Monsenyör rütbesine yükseltildi ve 1956'da Ponce'daki Katolik Üniversitesi'nin rektör yardımcısı olarak Porto Riko'ya gönderildi. Illich'in buradaki görevi, Amerikalı rahipleri Latin Amerika kültürüyle tanıştırmaktı. Ayrıca burada ABD'deki Porto Rikolularla ilgilenecek olan din görevlilerinin İspanyolca öğrenimi için bir de enstitü kurdu. Illich'in üniversitedeki konumu onu otomatik olarak adanın okul sistemini yöneten Yükseköğretim Kurulu üyesi yaptı. Illich bu görevdeyken Porto Riko'daki zorunlu eğitimin 'yapısal adaletsizlik' oluşturduğunu bizzat gözlemledi. Illich'in bu gözlemleri, 1971'de yayınlanan "Okulsuz Toplum" eserinin zeminini oluştur ve ayrıca daha sonraki çalışmalarında, "kalkınma" terimiyle alakalı tüm fikirlerin, uygulamaların ve teorilerin bir eleştirisine dönüşecekti (Cyr, 1990; Spring, 1991; Beck, 2016;

Cayley, 2018). Illich'in avangart ve eleştirel fikirleri Porto Rikolu din adamlarını rahatsız etti ve sonuçta Vali Harin Monoz'un kürtaj yanlısı politikasını desteklediğinde, San Juan Piskoposu McManus tarafından Porto Riko'dan çıkarılması emredildi.” (Cyr, 1990).

Illich, Porto Riko'dan ayrıldı. New York'taki Fordham Üniversitesi'nde kısa bir süre öğretmenlik yaptı. Ardından, fikirleri doğrultusunda özgür bir okul kurma hayalinin peşinden gitmeye karar verdi. Uygun bir yer bulmak için Güney Amerika'nın batı kıyılarını dolaştı ve Meksika'da Piskopos Mendez Arceo'nun yardımıyla Cuernavaca kentinde 1961 yılında Kültürlerarası Dokümantasyon Merkezi'ni kurdu (CIDOC: Centro Intercultural de Documentación). CIDOC başlangıçta Amerikalı misyonerler için bir eğitim merkezi olarak tasarlandı ama zamanla konferans merkezi, dil okulu, özgür üniversite ve yayınevini karışımı bir kuruluşa dönüştü. Ünlü CIDOC konferansları 1968'den 1976'ya kadar Cuadernos ismiyle seri yayın olarak yayınlandı. CIDOC zaman içinde Latin Amerika halklarının kültürel ve sosyal ortamını iyileştirme üzerine bir düşünce kuruluşu oldu. Bir tür üniversite karşıtı sivil toplum kuruluşu (STK) görünümünde olan CIDOC'de ABD hükümetinin ve Katolik Kilisesi'nin Latin Amerika için öngördüğü büyük ekonomik kalkınma “hayırseverliğini” titizlikle sorgulayan faaliyetler yoğunlaştı (Hutchins & Adler, 1970; Illich, 1971; Cyr, 1990; Verity, 2011, January 11; Kaller-Dietrich, 2011)

CIDOC'nin etkili olduğu yıllarda Illich ünlenmişti ve artık resmi rahiplik görevlerini yürütmüyordu. Eleştirel tutumu nedeniyle de Roma Katolik Kilisesi'yle giderek arası açıldı. Kilisenin yapısında bürokrasinin azaltılması da dahil olmak üzere reformlar öneriyordu ve ayrıca, Papalığın sosyal öğretilerinden bazılarını eleştiriyordu. Örneğin Illich, doğum kontrolü ve nüfus planlamasının güçlü bir savunucusu olmadığı halde Papalığın atom bombası kullanımını kınamayan ama doğum kontrol yöntemlerini ‘doğal olmayan’ olarak etiketleyen çelişkili tutumunu eleştiriyordu. Vatikan Illich hakkında bir soruşturma başlattı ve din adamlarının CIDOC'de verilen kurslara katılmasını yasaklayan bir emir çıkardı. Illich yaşanan bu karşılıklı güven problemi sonucunda rahiplik görevlerinin askıya alınmasını talep etti ve bu kararı kabul edildi (1969). Bundan sonra Illich, Kilise'nin resmi bir görevlisi olmasa da ara sıra özel ayinleri kutladı ve kendisini bir din adamı (*man of the cloth*) olarak görmekten hiç vazgeçmedi ve bekarlık yeminini sürdürdü (Hutchins & Adler, 1970; Kaller-Dietrich, 2011; Beck, 2016).

CIDOC, etkili olduğu yıllarda siyasi yelpazenin her yerinden zeki ve genellikle eksantrik insanlar için bir mıknaş haline geldi. Bu düşünce merkezi hem dinsel hem de seküler katılımcılarına İspanyolca öğretti ve düzenlediği seminerlerle entelektüel gelişimlerine katkı sağladı. CIDOC, 1960'lı yıllarda kilisenin mevcut politikalarına karşı itirazların yükseldiği yerlerden biri haline geldi, ayrıca Latin Amerika'daki diktatörlüklere ve ABD politikalarına karşı muhalefetin de bulunduğu bir merkezdi. Ancak Illich'in arkadaşı sosyolog Peter L. Berger'in (1929-2017) dikkat çektiği üzere CIDOC'nin serbest sirkülasyon modeli sonunda kendisini kaosa sürükledi. Illich, politikaları ne olursa olsun misyoner turistleri dışarıda tutmaya çalıştı ama yine de ciddi insanlar CIDOC'den uzak durmaya başladı. Nihayetinde Illich 1976'da Enstitü'yü kapatmak zorunda kaldı (Kung, 1979; Anderson, 2022). Illich 1979'da Avrupa'ya döndü, ama Meksika ile bağlantısını hiç kesmedi. Dünyanın dört bir yanındaki üniversitelerde dersler verdi: Berkeley'deki California Üniversitesi'nde, Tokyo'daki Birleşmiş Milletler Üniversitesi'nde, Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nde ve Almanya'daki Bremen Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yaptı. Aynı zamanda kitaplarını yayınlamaya devam etti. Doksanlı yılların başında Barbara Duden ile Bremen'e taşınana kadar giderek daha sık Almanya'da kaldı. (Cooley, t. y.; Mitcham, 2005; Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich'in 1980'lerin başında yüzünün yan tarafında bir şişlik belirdi ve bunun sonradan kanser olduğu anlaşıldı. Illich, katlanmaktan kaçınmaması gereken bir sıkıntı olarak

sezinlediği bu anomaliyi kendi haline bırakmaya karar verdi. Illich yüzündeki bu yumru ile yaklaşık 20 yıl yaşadı. Hastalığını akupunktur, yoga ve olağanüstü öz disiplinle elinden geldiğince kontrol etmeye çalıştı. Ama sonuçta 2 Aralık 2002 tarihinde Almanya'nın Bremen kentinde vefat etti (Cayley, 2005; Mitcham, 2005). Cayley, Illich'in yakalandığı hastalık ve tedavi şekli konusunda çok kez yanlış anlaşıldığını düşünmektedir. Ona göre, Illich tıp ya da başka herhangi bir konuda köktenci değildi. Kanser hastalığının tedavisinde geleneksel yöntemleri tercih eden Illich başka sağlık sorunlarında modern tıptan yararlanmıştı; örneğin, yakalandığı fitik (*hernia*) hastalığı oturmasını veya yürümesini zorlaştırınca ameliyata başvurmuştu ya da enfekte olan dişini çektirmişti. Cayley'e göre, bu bir davranış tutarsızlığı değildi. Kanserler ameliyat sonucunda metastaz yapabilir ancak Illich'in düşüncesinde risk muhasebesi yapmak yoktu. "Illich, kendi acısını İsa'nın acısındaki payı olarak kabul etti... inandığı şeyi yaşadı" (2005).

Ivan Illich'in Entelektüel Etkileşim Çevresi

Ivan Illich'in entelektüel kişiliğinin ve söyleminin gelişimine birçok faktör bir arada katkı yapmıştır. Bunları soyo-kültürel ve ekonomi-politik faktörler olarak iki kategoriye ayırıp inceleyebiliriz. Sosyo-kültürel faktörler olarak, baba tarafından Hıristiyanlığın ve anne tarafından Yahudiliğin değer ve ritüelleri ile sosyalleşmesi yani çok kültürlü ortamda yetişmesi olumlu bir belirleyici olmalıdır. Bunun yanında, eğitilmiş ve nitelikli meslekleri olan ebeveyn ve akrabalara sahip olması; iyi okullarda öğrenim görmesi ve özellikle gramer okuluna gitmesi; büyük babasının konağında yaşarken şair Rainer Maria Rilke (1875-1926) ve filozof ve eğitimci Rudolf Steiner (1861-1925) gibi reformcu aydınlarla ve Jacques Maritain (1882-1973) gibi filozof ve ilahiyatçılarla erken yaşlarda tanışması da kişiliğini olumlu yönde etkilemiş olmalıdır. Illich'in, çocukluk ve gençlik yıllarında hem kırsal hem de kentsel mekanlarda yaşaması ve tarım toplumundan endüstri toplumuna geçişi deneyimlemesi de sosyal değişmeyi çözümlendiği yazılarına olumlu katkı yapmış olmalıdır. Öte yandan, çocukluğunda anne ve babasının ayrılması ve küçük yaşlarından itibaren mekân değiştirmeler sonucunda 'duyusal yoksunluk' yaşaması ve Yahudi kökeni nedeniyle Nazi zulmüne uğraması ise olumsuz sosyo-kültürel faktörler olarak değerlendirilebilir.

Illich'in genel söyleminin şekillenmesinde ekonomi-politik faktörler daha etkili gözüküyor. İçsel bir dinamik olarak, Nazilerin zengin büyükbabasının mülküne el koyması sonucunda ailesinin varlıktan yoksulluğa düşmesi kişiliğinde derin bir yara açmış olmalıdır. İki dünya savaşı arası dönemde (1925-1945) doğan gelenekçi/sessiz kuşağın bir üyesi olan Illich, çocukluğundan yetişkinlik yıllarına kadar tarihin düğüm noktaları olan büyük olayların tanığıdır: 1929 dünya ekonomik krizi, İkinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Soğuk Savaş, 1968 isyanları vd. tüm bu yaşananlar karşısında Illich, "sessiz kuşak" olarak isimlendirilen kendi doğum kuşağının genel karakteristiği olan gelenekçilik ve itaatkarlık davranışları sergilemek yerine eleştirel bir tavır geliştirmiştir. Illich, 68'liler gibi Batı'nın dünyayı yeniden yaratma projesinin bir krize ulaştığını ve bir karar anının yaklaştığını fark ediyordu. Illich'e göre Batı uygarlığının çökmekte olmasının temel nedeni modernizmin karşı-üretken ve engelleyici hale gelen kurumları ve kontrolden çıkmış teknolojisidir. Çöküşü engelleyebilmek için bunların parçalanması ve yeniden yapılandırılması gerekmektedir (Illich, 1989). Illich'e göre, hâkim teknomanyaya ve kurumsal kibire karşı koyabilmek ve kontrol altına almak için "neşeliliğin", "sadeliğin" ve "sınır duygusu" nun harmanlandığı bir politikaya gereksinim vardır (Cayley, 2005; Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich'in entelektüel etkileşimleri konusunda yazılarının "metinlerarasılık" özelliğine bakmak özellikle yararlı olacaktır. Illich ve diğer yazarlar arasında argümanlarını

desteklemek için kullandıkları metinlerarası bağlantılar, referanslar aşağıda incelenmiştir. Bu referansların Illich'in genel söylemine önemli katkıları olduğu söylenebilir.

Illich'in söylemsel bağlantıları ABD'ye göçmen olarak geldiği andan itibaren gelişim göstermiştir. Özellikle New York'ta ve Latin Amerika'da Portorikolulara sunduğu dini ve eğitsel hizmetleri sırasında hem bu insanların maruz kaldığı yoksulluk ve yabancılaşma gibi olumsuz süreçleri gözlemlemiş hem de bir “rahip” olarak kendi “profesyonel” konumunu sorgulamıştır. Illich'in söylemindeki “yerel boyutun benzersizliği” vurgusu bu deneyimden kaynaklanır (Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich'in tanışıklıkları ve arkadaşlıkları entelektüel gelişimine katkı sağlamıştır. Bunlardan Sanjuan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan ekonomist ve filozof Leopold Kohr (1909-1986) ile tanışıklığı söylemindeki “toplumlararası eşitsizlik”, “alternatif ekonomi”, “topluluk ortak yaşamı” gibi kavramlarının şekillenmesine ve evrensel değerlere şüpheyi yaklaşmasına katkı sağlamıştır (Mitcham, 2003). Birbirlerini karşılıklı takdir eden bu iki bilim insanı, Porto Riko ada sakinlerinin ABD egemenliğinden kurtulma hareketini desteklemiş ve kırsal merkezlerin yenilenmesi fikrini ortaya koyarak San Juan'ın tarihi merkezinin ABD endüstri devleri tarafından tehdit edilen yıkımına karşı mücadele etmişlerdir (Kaller-Dietrich, 2011).

Illich CIDOC'de geçirdiği yıllarda sosyal bir ağ içerisinde söylemini netleştirmiştir. Elisabeth Lemmerer, yüksek lisans tezinde (danışman Kaller-Dietrich) sosyal ağ analizi tekniği ile 1961-1976 yılları arası yayınlanan CIDOC koleksiyonunun seçilmiş bir bölümünü inceleyerek, CIDOC sosyal ağının Ivan Illich'in odağında genişleyen üç çemberden oluştuğunu belgelemiş ve bunu ağ grafiğinde göstermiştir. Sıkı ilişkiselliğin olduğu birinci çember, Illich'in yakın arkadaşlarından üç ünlü bilim insanını içermektedir: Radikal eğitim eleştirmeni Everett Reimer (1910–1998), New York Fordham Üniversitesi'nden rahip sosyolog Joseph Patrich Fitzpatrick (1913-1995) ve Northwestern Üniversitesi Kentsel İşler Merkezi'nin (*Center for Urban Affairs*) yönetiminde bulunan John L. McKnight (1931-). İkinci çemberde çok sayıda entelektüel bulunmakla birlikte bunlardan bazıları daha bir ön plandadır; ünlü “Ezilenlerin Pedagojisi” (1991) kitabının yazarı filozof ve eleştirel pedagoğ Paulo R. N. Freire (1921-1997), pedagoğ Hartmut von Hentig (1925-), CIDOC'de derlemeci, araştırmacı ve kütüphaneci olarak görev yapan Valentina Borremans (1933-), köylü politik hareketinin lideri avukat Francisco Julião (1915-1999) ve şair, romancı, sosyal eleştirmen ve şehir plancısı gibi çok yönlü özellikleriyle tanınan Paul Goodman (1911-1972). Daha seyrek etkileşimin olduğu üçüncü çember ise doğal olarak çok sayıda entelektüeli içermektedir. Bunlar arasında da Kanada Cape Breton Üniversitesi'nden beşeri bilimler profesörü Jordan Bishop (1926-), Portekiz Coimbra ve ABD Wisconsin-Madison üniversitelerinden sosyoloji ve hukuk profesörü Boaventura De Sousa Santos (1940-), 1967'de rahiplikten istifa etmeden önce Illich'in CIDOC'de kişisel asistanı olarak çalışmış olan Lee Hoinacki (1928-2014), liderlik üzerine yazdığı “The Gamesman” (1977) ve “Narcissistic Leaders” (2007) gibi kitaplarıyla tanınan antropolog ve psikanalist Michael Maccoby (1933-2022), kurtuluş teolojisini savunan Cuernavaca'nın yedinci Piskoposu Don Sergio Mendez Arceo (1907-1992), kurtuluş teolojisini savunan Olinda ve Recife Başpiskoposu Dom Hélder Pessoa Câmara (1909-1999) ve City University of New York'dan küresel eğitim politikaları uzmanı profesör Joel Henry Spring (1940-) öne çıkan isimlerdir (Lemmerer, 2009).

CIDOC'de 68 Hareketiyle eşzamanlı başlayan “kurumların anlam ve amacı”na ilişkin tartışmaya katılan ve CIDOC'de belirli dönemlerde ders ya da konferans veren bu şahsiyetlerin her birinin Illich'in entelektüel gelişimine önemli katkıları olmuştur (Kaller-Dietrich, 2011). Tabii CIDOC merkezli bu teorik okulun burada anılmayan takipçileriyle birlikte çok daha geniş

bir kitlesinin olduğu söylenmelidir. Örneğin Illich, “Okulsuz Toplum” (2013a) eserinin giriş bölümünde, öneri ve eleştirileriyle kitabının oluşmasına katkı sağlayanları tek tek anmıştır. Bunlardan bir kısmı Lemmerer’in sosyal ağ grafiğinde yer almamaktadır. Kaller-Dietrich de CIDOC’e yolu düşen ünlü isimlerin listesinin; 68’in anarşisti, şairi, ahlakçısı ve öğrenci lideri Paul Goodman’dan, radikal iktisatçı ve resmi okulların eleştirmeni Everett Reimer’e ve ziyareti sırasında okullardaki şiddet koşulları hakkında konuşan genç Susan Sontag’a (1933-2004) kadar uzandığını yazmıştır (2011). Anılan bu isimler arasında 1971 yazında CIDOC’ye konuk konuşmacı olarak gelen Frankfurt Okulu’nun ünlü filozofu ve sosyoloğu Herbert Marcuse (1898-1979) ise iki okul arasında temas noktası olduğu için özel önemlidir. CIDOC sosyal ağında yer alan bu entelektüellere ek olarak Illich’in eserlerinde atıf yaptığı “Şilili parlak ekonomist Jorge de Ahumada” (Illich, 1971, s. 155) gibi diğer Latin Amerikalı yazarları da anmak gerekir.

“Modernleşmeyle birlikte ortadan kaybolan şeyi” arayan Illich, farklı alanlardan benzer düşünen bilimcilerin çalışmalarından yararlanmış. Örneğin Everett Reimer’in eğitim üzerine çalışmaları (“School is Dead”, 1971 vd.) John FC Turner’ın barınma konulu çalışmaları (“Freedom to Build”, 1972 vd.), Jean Robert’in modern ulaşım ve su sistemleri üzerine çalışmaları (“Water is a Commons”, 1994 vd.), Greer Taylor’ın sağlığın tıbbileştirilmesi ve özellikle “iatrogenesis” konulu çalışmaları ve John McKnight’in profesyonelleşme ve özellikle “merkezsizleşme” üzerine çalışmaları (“The Careless Society”, 1995 vd.) Illich’in söyleminin önemli referansları olarak kabul edilebilir (Kaller-Dietrich, 2011).

Ivan Illich’in Eserleri

Ivan Illich kariyeri boyunca “özgürlüğün kaybolması”, “eşitsizlik” ve “sosyal adaletsizlik” gibi temalar çerçevesinde “modern toplum kurumlarının istenmeyen sonuçları” üzerine çok sayıda kitap, makale ve deneme yazmıştır. Bu eserler okuyucuları statükoyu sorgulamaya ve toplumsal örgütlenmenin alternatif yollarını düşünmeye teşvik etmektedir. Onun fikirlerinin eğitim, sağlık, teknoloji ve sosyal sistemler hakkındaki tartışmalar üzerinde kalıcı bir etkisi olmuştur ve bireysel özgürlüğün ve toplumsal gelişmesinin doğası hakkındaki tartışmalara ilham vermeye devam etmektedir. Illich’in özellikle “merkezsizleşme” ve “topluluk temelli çözümler”e yaptığı vurgu ise daha adil ve eşitlikçi bir dünya yaratma konusundaki güncel tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır.

Ivan Illich’in broşürlerim (*pamphlets*) dediği eserleri bir arada okunduğunda, bunların bütüncül bir teorinin parçaları olduğu fark edilir. Önceki bölümde tanıtıldığı üzere, Illich’in kurduğu CIDOC bir düşünce okuluymuştu. Bu okulda Paulo Freire, Paul Goodman, Peter Berger ve Andre Gorz gibi ünlü bilimcilerin katıldığı (teknoloji, eğitim, konut, tıp ve ulaşım gibi çağdaş endüstri toplumlarının farklı yönleri üzerine) seminerler düzenleniyordu. Ivan Illich’in “Okulsuz Toplum” (2013a), “Şenlikli Toplum” (1989), “Enerji ve Eşitlik” (1992a) ve “Sağlığın Gaspı–Medical Nemesis” (2011) gibi en tanınmış eserleri bu seminerlerde yapılan tartışmalardan doğmuştur (Beck, 2016). Bu eserlerde Illich, insanlar modern sistemlere giderek daha fazla bağımlı hale geldikçe bu sistem ve hizmetlerin avantajlarının ortadan kalkma eğiliminde olduğuna dikkat çekmektedir. Illich, metafor olarak kullandığı otomobil, okul ya da hastane gibi kalıpların temel sosyal faydalarla ilişkilendirilen toplumsal kurumlarda da işlediğine özel olarak vurgu yapmaktadır. Illich’e göre, belirli bir optimum noktadan sonra okul bireyi daha cahil hale getirmektedir, hastane bireyi daha çok hasta etmektedir ve hapishane bireyin daha çok suç işlemesine yol açmaktadır. Yaşamın birçok alanında bu “karşı-üretkenlik” işlediği halde, bu kurumlara bağımlı hale gelen bireylerin ve toplulukların kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneği kaybolmaktadır. Illich modern toplumun bu anormal halinin “şenlik araçları” ile normale döndürülebileceğine inanmaktadır. Bu inanç, ne insan varlığının daha eski

ve daha saf bir tarzına geri dönme arzusundan ne de ütopyik bir gelecek beklentisinden kaynaklanmamaktadır, gerçekçi bir tasarımdır (Illich, 1978a; Cayley, 2005; Hine, 2023).

Ivan Illich'in eserlerinin en iyi tanındığı ve etkili olduğu yıllar 1971-1982 dönemidir. Bu dönemde Illich, endüstriyel üretim tarzını yeniden yönlendirmek ve sınırlamak amacıyla modern dünyanın doğası hakkında eleştirel varsayımlar ve sonuçlar sağlayan özgün fikirlerinin teorik formülasyonlarını sistematikleştirmiş ve dünya çapında ünlenmiştir. Ivan Illich son on yılında Bremen Üniversitesi'nde "modern kesinlikler"i sorgulamak amacıyla düzenli olarak dostluk, askesis ve duyuların tarihi gibi konularda dersler vermiştir. Bu ilgisi beraberinde "Gölge İş" (2013b), "H₂O ve Unutmanın Suları" (2007), Barry Sanders ile birlikte "ABC - Aklın Modernleşmesi" (2015), "Geçmişin Aynasında - Ders ve Konuşma Notları 1978-1990" (2019) ve "In the Vineyard of the Text" (1993) (Metnin Bağında) eserlerini yazmasını getirmiştir (Mitcham, 2003; Cayley, 2005; Beck, 2016). Son olarak Illich, "*misterium iniquitatis*, yani "kötülüğün gizemi" üzerine bir ders hazırlarken yoruldu, biraz kestirdi ve bir daha bu dünyaya uyanmadı." (Mitcham, 2003).

Ivan Illich ömrünün son yıllarında ağır hastalığına rağmen fikirlerini geliştirmeye devam etmiştir. Ve ömrü yetseydi kendisinden daha çok yararlanabileceğimiz bir gerçektir. Bu son döneminde, önce Erken Orta Çağ tarihini incelemeye odaklanıp bu çağdan modern çağa geçişin ilk işaretleri üzerinde durmuştur. Sonradan dikkatini modern endüstri toplumlarının üzerine kurulduğu gömülü varsayımlara ilişkin tarihsel bir araştırmaya çevirmiştir. Illich bu araştırma için iki temel hipotez geliştirmiştir: Birincisi, 1980'li yıllarda insanlığın yeni bir tarihsel aşamaya girdiği; geleneksel "araç" kavramının yerini "sibernetik sistem" kavramının almaya başladığı fikri ve ikincisi ise (geleneksel tartışmayı tersyüz edecek şekilde) Batı modernliğinin, Hıristiyanlığın tamamlanması ya da inkârı olmadığı; aksine onun sapkınlığı olduğu tezi (Beck, 2016; Cayley, 2005; Taylor, 2005). Birinci hipotezde Illich, "sibernetik sistem" kavramını sibernetik veya sistem teorisi bağlamında tartışılabilir şekilde geliştirmemiş ise de teknoloji, toplum ve kontrol ile ilgili birbiriyle bağlantılı fikirler ile ilgilenmiştir. Böylece Illich, modern kurumlara odaklanmaktan "toplumda sibernetik rollerin bireylere yansıtılmasına" odaklanmaya yönelmiştir. Illich'in gözlemine göre, yaşam bir işleve, yaratıcılık bireysel yetkinliği körelten mesleklere ve toplumsal ilişkiler de toplumsal sisteme indirgenmektedir. Bütün bunlar manipülatif araçlarla, modern teknikle ve bürokrasiyle gerçekleşmektedir. Illich'in "Sistem Çağı" ismini verdiği şey budur (Casagrande & Coradini de Freitas, 2020). İkinci hipotezde Illich Batı'daki modern durumu "bozulmuş" Hıristiyanlığın bir yan ürünü olarak görmektedir ve böylece sistem çağını getiren önemli tarihsel değişkenlerden birini yakalamaktadır. (Taylor, 2005). Illich'in bu tarihsel araştırması üzerine düşüncelerini David Cayley "The Rivers North of the Future: The Testament of Ivan Illich" (2005) (Geleceğin Kuzeyindeki Nehirler: Ivan Illich'in Vasiyeti) isimli kitapta derleyip yayınlamıştır. Bu derlemede Cayley, "...onun gerçek konumunun Kilise'ye karşı tutumunda görülebileceğini düşünüyorum, çünkü Illich diğer kurumları vekil kiliseler olarak eleştiriyor..." şeklinde bir genelleştirici tespit yapmaktadır. Illich'in temel eleştirisi hayırseverliğin kurumsallaşmasıdır. Illich, rahibin 'modern hizmet profesyonelinin öncüsü olduğu' fikrini öne sürmüştür, buna bağlı olarak da Kilise'yi 'sadece profesyonel temsilcilerin hizmetiyle karşılanabilecek tüm insanların ortak ihtiyaçları olduğu' fikrinin kaynağı olarak görmektedir (2005).

Illich geliştirdiği bu son hipotezler çerçevesinde özel olarak "çevresel sorumluluk" kavramını ve "yaşamın maddileştirilmesini" eleştirmiştir. Ona göre, çevresel sorumluluk çağruları, dünyanın teknolojik yönetiminin ilerlemesi için üretilen bahanelerden biri haline gelmiştir ve "yaşam" tanımı da temel bir bilimsel kavram haline getirilmiştir; gerçek deneyim, normlar ve dogmatik temeller üzerine inşa edilen yaşam fikrinin arkasında kalmıştır. Illich'e

göre, “Altmışlı ve yetmişli yılları yönlendiren ilerleme düşüncesinin ve gelişmeye duyulan güvenin aksine, sistem benliği yutmuş, her türlü değişim umudunu ortadan kaldırmıştır.” Postmodernistler gibi bu karamsar tabloyu çizen Illich yine de tutarlı biçimde içindeki ışığı söndürmemiştir. “Illich, tarihte insanın basit bir “yaşama” indirgenemeyeceği, kendi benzersizliği içinde “kanlı canlı” yaşayan bir varlık olduğu konusunda ısrar etmiştir. Atıf yapmasa da Habermas (2001a; 2001b) gibi kurtuluşu gündelik yaşam alanına iletişimsel akılın hâkim hale gelmesinde görmektedir. Illich “bilgiye, samimi karşılaşmaya, sen’le eşsiz yüz yüze deneyime önem veriyordu.” (Cooley, t.y.; Mitcham, 2005; Kaller-Dietrich, 2011; Beck, 2016).

Ivan Illich’in Yazı Bütününde Kavramsal Şema

Ivan Illich, modern toplum kurumlarını belirli bir kavramsal şema çerçevesinde eleştirmiş ve çözüm önerileri üretmiştir. Ivan Illich’in söylemi; “karşı-üretkenliğe karşı sınırlama”, “radikal tekele karşı merkezsizleşme” ve “şenlik için toplumu daha insan merkezli ve sürdürülebilir bir yaklaşımla yeniden örgütlenme” gibi kavramlar etrafında örülmüştür. Illich’in kavramsal şeması özgün olmakla birlikte, eleştirel modernist yaklaşımın genel şemasına uygundur.

Kişisel Sorumluluk (Personal Responsibility)

Ivan Illich “kişisel sorumluluk” kavramını ‘bireysel özerklik ve kendine güven’ anlamında kullanmıştır. Ancak bu modernleşme teorisindeki “bireyselleşme” kavramından farklıdır. “Bireyselleşme”, modernleşme sürecindeki bireylerin geleneksel yapılardan koparak daha bağımsız ve özerk hale geleceklerini ifade eder. Modernleşme teorisine göre, toplumlar modernleştikçe, insanlar aileleri, köy ve aşiret gibi toplulukları veya dini cemaatleri tarafından dayatılan geleneksel normlara, değerlere ve rollere bağlı kalmak yerine, kendileri için giderek daha fazla seçim yapacak ve karar vereceklerdir. Ivan Illich’in “kişisel sorumluluk” kavramı ise merkezileşen, bürokratikleşen ve uzmanlaşan modern kurumlar bireyleri bağımlı ve edilgen hale getirdiği için bireylerin bu kurumlara güvenmek yerine, kendi refahları ve mutlulukları adına, kişisel sorumluluk almaları gerektiğine atıf yapmaktadır. Illich bu kavram ile bireyleri kendi kaderlerini kontrol altına almaları, bilinçli seçimler yapmaları ve daha anlamlı ve sürdürülebilir bir yaşam yaratmak için topluluklara aktif olarak katılmaları için teşvik etmektedir. Kişisel sorumluluğun ön koşulu yanlış gereksinimlerin bilincine varabilmek ve bağımlılıktan kurtulabilmektir. Illich’in ifadesiyle, insanlar profesyonellerin kendilerine bir gereksinim diye attığı şeyi gerçek gereksinimleri olmadığı halde kabullendikleri için uzman meslekler, egemen ve kabiliyetsizleştirici şeylere dönüştüler. (Illich, 2000). Illich kişisel sorumluluğu toplumun tüm kesimlerinden beklemektedir; aç insan karnını doyurma konusunda, öğrenci kendi eğitimi konusunda, hasta tedavisi konusunda... barınma, ulaşım vd. konularda tüm insanlar sorumluluk sahibi olmalıdır. Illich “kişisel sorumluluk” kavramını daha çok Türkçe “Tüketim Köleliği” (2000) ismiyle yayınlanan “Toward a History of Needs” (1978b) eserinde kullanmıştır ancak tüm yazılarında bu kavrama geri dönmüştür. Kendi ifadesiyle, “Kişisel özerkliğin yeniden kazanılması, etik bir uyanışı pekiştirmeyi amaçlayan politik eylemin meyvesi olacaktır.” (Kaller-Dietrich, 2011).

“Radikal Tekel”e karşı “Merkezsizleşme” (Decentralization versus Radical Monopoly)

“Radikal tekel” kavramı, bir kurumun belirli bir hizmetin tek sağlayıcısı haline geldiği ve bireylerin bu hizmete başka bir şekilde erişmesini zorlaştıran veya imkânsız kılan durumları ifade etmektedir. Buna karşın “merkezsizleşme” kavramı ise, büyük kurumlar ve bürokrasiler gibi merkezi ve profesyonelleşmiş kontrol ve hizmet sunumu sistemlerinden temel bir uzaklaşmayı ifade eder. Illich’e göre, radikal tekel, modern kurumların zararlı bir sonucudur: Bu merkezi sistemler genellikle bağımlılık yaratarak kişisel özgürlüğü sınırlamaktadır. Radikal

tekel ayrıca yeni bir yoksulluk türü yaratmaktadır: Bu yoksulluk, insanların bu şeyler icat edilene kadar hiç ihtiyaç duymadıkları veya istemedikleri şeylere sahip olamamaları durumunda ortaya çıkar. “Birisi buzdolabını ya da otomobili icat eder ve onu sıradan yaşamın asgari şartı olarak yerleştirmeyi başarır.” Bu, mevcut bir ihtiyacın karşılanması değil, daha önce olmayan bir ihtiyacı oluşturacak şekilde toplumun yeniden yapılandırılması durumudur ve bu şeyi satın alamayan insanlar artık yeni yoksul grubunu oluştururlar. “Bu süreçte mutlak yaşam standartları hiç değişmeyen insanlar, uzak yerlerde meydana gelen ve kontrol edemedikleri değişimlerle giderek daha da derin bir ‘yoksulluğa’ sürüklenmektedir.” Bu tür bir yoksulluk endüstriyel gelişmeyle azalmamakta, tersine onun tarafından üretilmekte ve yeniden üretilmektedir (Illich, 1973, s. 51-57; Lummis, 1996).

Illich, bu olumsuzlukların giderilebilmesi için, bireylerin ve toplulukların belirli ilkeler aracılığıyla kendi yaşamları, gereksinimleri ve ilişkileri üzerinde kontrolü yeniden kazanmaları gerektiğini önermektedir. Illich merkezsizleşmenin ilkelerini “kendi kendine yeterlilik” (bireyin güçlendirilmesi), “yerellik” (yerel toplulukların özerkliği), “şenlik” (teknolojilerde ve büyük sistemlerde gerçek ve anlamlı insan ilişkileri), “profesyonelliğin azaltılması” ve “karşı-üretkenliğe karşı sınır koyma” olarak belirlemiştir (Illich, 1973).

Illich’e göre, endüstriyel düzen, tam olarak, kültürel biçimlerin, yani belirli bir yer, onun nüfusu ve araçları arasında belirli bir denge yaratan ve koruyan tüm *vernacular* örgütlenme geleneklerinin yok edilmesini varsayar. Ve modernite, özünde, bu kültürel biçimlerin bir yer değiştirme (*deslocalizacion*) süreciyle yıkılması eylemidir. Bu süreçte, piyasa ekonomisi ve endüstriyel üretim gibi modern kurumlar, toplumsal ilişkileri, daha sonra belirsiz bir uzay-zamanda yeniden yapılandırmak için kendi özel bağlamlarından çıkarırlar. Oysa doğası gereği “insan bir forma sahiptir”; insanın formu, çevresel ve toplumsal varlıklar arasındaki belirli bir uygunluğu ve birey-topluluk-çevre arasındaki bağlantılarda belirli bir oranı işaret eden bir kavramdır. “İnsan” biyolojik, tarihsel, kültürel etkenlerin belirli bir dengesidir. Araçsal müdahaleler, insanı şekillendiren bu dengenin sınırlarını bozmaz ise faydalıdır (Beck, 2016).

Peki merkezsizleşme bağlamında, kültürel formlar nasıl yeniden düzenlenebilir? Yanıt olarak Illich, sosyal morfolojiden temel bir ilke önerir: “Sosyal varlıkların biçimi ve boyutu arasında bir uygunluk (orantılılık) vardır”, bu “orantılık iyinin bilgisine yönlendirir”. Orantılılık kibrin/aşırılığın tersidir, yani bu, “şeylerde kendi iyilikleri için bir eğilim vardır” fikridir. Orantılılık, dostluğun ve topluluk yaşamının gerekli koşuludur. Orantılılık, ortak yaşamdan insanlık durumu algısı türetilir; topluluklar uygun göreceği ve görmeyeceği şeylere sınırlar çizer (Illich, 1997; Beck, 2016).

Okulsuzlaştırma (Deschooling)

“Okulsuzlaştırma” kavramı, kişisel sorumluluğun teşviki ile örgün okullara ve eğitim kurumlarına olan bağımlılığı azaltarak öğrenmeyi kurumsuzlaştırmak anlamına gelmektedir. Illich, modern toplumda aşırı kurumsallaşan bürokratik eğitim sisteminin bireylerin ve toplulukların gerçek ihtiyaçlarından kopuk hale geldiğini iddia etmekte ve eleştirmektedir. Ona göre, mevcut sistemi, bireylerin ilgi ve gereksinimlerine uygun olan anlamlı öğrenme özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Ayrıca, sosyal ve ekonomik başarı için, becerilerin ve yeteneklerin değil de diplomaların ve derecelerin esas alınması hem kişinin kendini gerçekleştirme engellemekte hem de toplumsal eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Bu olumsuzlukların giderilebilmesi için, mevcut örgün eğitim sistemi, yaygın ve özerk eğitim yaklaşımıyla değerlendirilerek, daha esnek, öğrenci odaklı ve topluluk temelli yeni bir eğitim sistemi yaratılmalıdır. Illich, eğitim uzmanlarının rolünün de yeniden tanımlanmasını önermektedir; öğrenme, öğrenme ağları gibi çeşitli platformlarda ve kişiler arası bilgi paylaşımı

yoluyla gerçekleştirilebilir; herkesin hem öğrenen hem de öğreten olma potansiyeli vardır ve buna inanmak gerekir (Illich, 1971; Illich, 2013a; Cayley, 2005).

Tıbbileştirme (Medicalization)

Ivan Illich'in "tıbbileştirme" kavramı, tıbbi kontrolün genişlemesi sonucunda, tıbbi olmayan sorunların veya yaşamın farklı yönlerinin (beslenme, kozmetik vs.) tıbbi sorunlar olarak tanımlandığı ve tedavi edilmeye çalışıldığı süreci ifade etmektedir. Bu bir "anomali" halidir, ki örneğin, acelecilik sosyal anksiyete bozukluğu teşhisiyle tıbbileştirilebilmektedir. Illich, modern tıbbın bireysel özerkliği ve sağlık sorumluluğunu zayıflatan oldukça kurumsallaşmış bir sisteme dönüştüğünü söylemekte ve eleştirmektedir. Genel olarak tıpçılar normal bir insanlık hali olan "iyileşme" üzerinde tekel kurmuşlardır, insanlar sağlık kuruluşlarına bağımlı hale gelmişlerdir ve sonuçta bireylerin ve toplulukların öz bakım yetenekleri zayıflatmıştır. Illich bu olumsuz sürecin sağlığın ticarileştirilmesi ile doğrudan bağlantılı olduğuna inanmaktadır (Illich, 1975; Illich, 2011; Marshall, 1999, s. 729).

"Karşı-Üretkenliğe" karşı "Sınırlama" (Limiting versus Counter-Productivity)

Ivan Illich'in "karşı-üretkenlik" ve "sınırlama" kavramları, modern toplumun kurumlarına yönelik eleştirisinin merkezinde yer almaktadır. Hukukta "net sosyal faydasızlık" olarak da bilinen "karşı-üretkenlik", başlangıçta belirli bir amacı veya işlevi yerine getirmek için tasarlanmış bir organizasyon ya da teknolojinin (Illich'in kavramıyla "araçlar"ın) başlangıçtaki amacına paradoksal şekilde aykırı sonuçlar üretmeye başladığı bir durumu ifade etmektedir. Karşı-üretkenlik genellikle bir sistem veya teknolojinin yararlı/verimli sınırlarının ötesine geçtiğinde ortaya çıkmaktadır. Illich'e göre, belirli bir büyüme eşiği aşıldığında, teknoloji aracılığıyla doğal ve toplumsal dünyaya egemen olmaya çalışan modern kurumlar niteliksel olarak bozulmaya başlamaktadır. Kurumlar ya da organizasyonlar aşırı büyüdüğünde ve bürokratik olarak karmaşık hale geldiğinde, bireylerin ve toplulukların refahını artırmak yerine engellemeye başlamaktadırlar. Illich'in ifadesiyle, belirli bir noktanın ötesinde tıp hastalık yaratır, ulaşım harcamaları tıkanıklık ve durgunluk yaratır, eğitim cahil bırakır... vb. Illich karşı-üretkenliği şöyle açıklar: Araçların gelişiminde iki aralık vardır: Birincisinde insan kendi adına yetkiyi kullanır ve sorumluluğu üstlenir. İkincisinde makine kontrolü ele alır; ilk olarak hem operatörün hem de müşterinin tercih ve motivasyon aralığını azaltır, ikinci olarak da her ikisine de kendi mantığını ve talebini empoze eder (Illich, 1977). Illich, endüstriyel kapitalizm çağında araçların "kontrolden çıktığını", çünkü bunların yayılmasının modernleşmenin özündeki özerklik ile ona anlam veren araçsallık arasındaki dengeyi bozduğunu söylemektedir (Cayley, 2005; Esteva, 2015; Beck, 2016).

Ivan Illich'te "sınır" fikri ise kurumların karşı-üretken olmalarını önlemek için kapsam ve etkilerinin optimum bir hesaplama ile sınırlanması önerisidir. Sınırlama olumsuz anlamda bir yasaklama değildir. Sınırlama hem toplumsal gelişmenin sürdürülmesi hem de bireysel özgürlük ve özerkliğin korunması için gereklidir. Illich'e göre, modernleşme paradigmasının ilerleme ilkesi aslında bir sorunsaldır; sosyal eşitsizliklere yol açmaktadır ve ekonomik olmayan faaliyetlerin değerini azaltmaktadır. O halde ilerleme kavramının kendisine sınır belirlenmelidir. Illich ayrıca çevresel ve sosyal bozulmayı önlemek için ekolojik ve sosyal sınırların belirlenmesini de önermiştir (Illich, 2013b). Ivan Illich'e göre, modern toplumda sınırlama fikri, geleneksel toplumda olduğu gibi mitolojiye, teolojiye yaslanamaz ancak politika alanında üretilebilir. Illich'e göre, "Endüstriyel tarzda üretimin sınırları insan soyunun devamı, adalet ve yararlılık için gerekli maddi koşulların araştırılması ve bulunmasıyla oluşacaktır." (2011, s. 174; Beck, 2016).

Profesyonelleşme ve Güçsüzleştirme (Professionalization and Disempowerment)

“Profesyonelleşme” ve “güçsüzleştirme” ikili kavramı, çeşitli alanlarda meslek uzmanlarının ve hizmet kurumlarının büyümesinin ve tekel haline gelmesinin, bireyleri ve toplulukları edilgen, güçsüz ve bağımlı kıldığı fikrini ifade etmektedir. Modern toplumda belirli meslekler, hizmetler veya bilgi alanları giderek eğitilmiş profesyonellerin özel alanı haline gelmektedir ve bu alanlarda özel bir dil kullanan uzmanlar ile gündelik yaşam alanındaki birey arasına duvarlar örülmektedir. Uzman kişilerin otorite olarak görüldüğü bu hiyerarşik ilişki biçiminde bireyler ve topluluklar bağımlı kılındığı için de kişisel sorumluluk azalmakta ve güçsüzleşme ortaya çıkmaktadır. Illich’in iddiasına göre, özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlarda uzmanlar ve kurumlar yalnızca kendilerinin çözebileceği sorunlar yaratarak (ya da bilgiyi çerçeveleyerek) kendi güç konumlarını sağlamlaştırmaktadırlar. Bu durum, birey tarafında özgüven ve özerklik kaybına yol açmaktadır, kurumlar tarafında ise başlangıçtaki amacın bozulmasına yani karşı-üretkenliğe yol açmaktadır. Ivan Illich “Disabling Professions” (1977) (Körelten Meslekler) isimli makalede modern dönemin bu olumsuz silüetine “engelleme meslekler çağı” ismini uygun görmüştür.

Ivan Illich modern toplumda insanların (gereksinmediği halde) kendileri adına yaratılmış mal ve hizmetlere ve bunları üreten ve dağıtan kurumlara ve sistemlere giderek bağımlı hale gelmesini “yaşamın dehşeti” olarak tanımlamıştır ve nesneleştirilen modern insanı da “Homo miserabilis” kavramıyla betimlemiştir. Illich’in ifadesiyle, “Kalkınmanın [ya da ilerlemenin] yağmur dansının alevlendirdiği ihtiyaçlar yalnızca dünyanın yağmalanmasını ve zehirlenmesini haklı çıkarmakla kalmadı; aynı zamanda daha derin bir düzeyde de hareket ettiler. İnsan doğasını dönüştürdüler. *Homo sapiens*’in zihnini ve duyularını *Homo miserabilis*’inkine dönüştürdüler.” (Illich, 2010b, s. 95). Homo miserabilis kavramı, erken modern çağda yoksul nüfus arasında çalışma yeteneğinin kaybolması problemi” olarak kullanılmıştı. Illich’in kullanımında ise Homo miserabilis, kendisine “atfedilen” hiç bitmeyen gereksinimleri karşılama döngüsüne sıkışıp kalmış ve böylece yabancılaştırılmış modern insan anlamına gelmektedir (Casagrande & Coradini de Freitas, 2020).

Gölge İş (Shadow Work)

“Gölge iş” kavramı, “ücretsiz görünmeyen işler” anlamına gelmektedir. Gölge iş, ücrete dayalı bir ekonomide yapılan tüm ücretsiz emektir, gizli veya dolaylı çalışmaları kapsar (Illich, 2013b). Ivan Illich, “Shadow Work” isimli eserinde genel olarak kapitalist sistemi ve modern toplumun kurumlarını destekleyen ve sürdüren “görünmez” ve genellikle “ücretsiz” olan emeği eleştirmiştir. “Gölge iş”, düşük ücretli çalışmayı veya işsizliği göstermez. “Boş zaman faaliyetleri”, “tüketim faaliyetleri”, “gönüllülük” veya “alışveriş” gibi üstü kapalı ve indirgeyici ifadeler kavrama yakın olsa da özünde gölge iş, onuz endüstri toplumunun var olamayacağı ücretli işin ücretsiz tamamlanmasıdır (Cayley, 2005; Kaller-Dietrich, 2011). “Gölge iş”, modern endüstri toplumunun işlemlerini sağlayan bir dizi ücretsiz ve çoğu zaman fark edilmeyen faaliyetleri kapsar. Bu, ücretsiz ev işçiliği, gayri resmi bakım, gönüllü çalışma ve daha fazlasını içerebilir. Illich, bireylerin (daha çok kadınların) zamanını ve enerjisini harcayan bu gizli emeğin çoğu zaman tanınmadığını ve maddi karşılığının ödenmediğini, dolayısıyla bir tür sömürü biçimi olduğunu söylemektedir. Bu sömürü rastlantısal ortaya çıkmamıştır; “enformel sektörün sömürgeleştirilmesi endüstriyel kibrin son sınırınıdır.” (Illich, 2013b). Illich’in insani olmayan bu durumdan kurtulabilmek için sunduğu çözüm önerisi geçmişte deneyimlenmiş olan geçime odaklı halk kültürlerine özgü *vernacular yaşantıyı* çağa uygun olarak yeniden canlandırmaktır.

Toplumsal Cinsiyet (Gender)

Ivan Illich modern toplum çözümlemesi yaparken toplumsal cinsiyet kavramını kurumlaşma ve sosyal normlara yönelik eleştirileri bağlamında öne çıkarmıştır. “Toplumsal cinsiyet” (*gender*), çeşitli toplumsal normlar ve kurumlar tarafından kurumsallaştırılan sosyal bir yapı olarak anlaşılabilir. Illich, endüstri öncesi toplumsal cinsiyet dünyası ile çağdaş ve cinsiyetçi modern dünya arasındaki bir ayrım yapmaktadır. Bu ayrımda anahtar terim “köklü olmak” anlamına gelen, kişinin varlığı ve mekânı ile bağlantılı olan *vernacular* (yerel, doğal, geleneksel, spontane) sıfatıyla temsil edilmektedir. Illich bu terimin, toplumsal cinsiyet ve üretimin belirlediği endüstri toplumunun aksine, somut ve doğal anlamında doğal cinsiyetin (*vernacular gender*) belirlediği yerel yaşam dünyalarını ayırmada özellikle yararlı olduğunu söylemektedir. Kimi eleştirmenler, Illich’in “gender” (toplumsal cinsiyet) ve “sex” (biyolojik cinsiyet) ikiliğini geçmişe yönelik duygusal bir yaklaşımla ele alındığını iddia etmektedirler ve belki de Illich’in düşüncesi tam da budur. Illich’e göre, geçmişin doğal yerel topluluk yaşantısının aksine, bugün endüstriyel sistem ve uzman kastı, erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkileri bile etkileyerek, onların düşüncelerine ve duygularına tamamen hâkim olmuştur (Kaller-Dietrich, 2011). Buna göre kadınlık – erkeklik ayrımcılığı geçmişin değil bugünün gerçeğidir. Örneğin, kadının toplumsal cinsiyet rollerinin ev merkezli tanımlanması endüstrileşmeyi mümkün kılan olgulardan biridir (Illich, 1982; Illich, 1996). Illich’in “vernacular cinsiyetin üzücü kaybı” dediği şey, erkek egemen yapıları haklılaştırmaya çalışmaksızın, kendiliğinden gelişen görece yararlı süreçlere bir vurgudur. Illich, her modernlik dışı toplumda, cinsiyetlerin kendi geleneklerine, kendi araçlarına ve kendi konuşma tarzlarına sahip olduğu, erkeklerin dünyasını kadınların dünyasından ayıran, zamana ve yere göre değişen ama her zaman zorunlu bir çizginin olduğunu göstermiştir (Cayley, 2005). Ama bu çizgi bölücü değil tamamlayıcıdır (Mitcham, 2003). Illich’e göre ‘vernacular gender’, her şeyin halâ birbirine uyduğu ve her şeyin diğer her şeyle orantılı olduğu bir dünyanın parçasıdır (Cayley, 2005, s. 22).

Şenlik, Şenlik Araçları ve Şenlikli Kurumlar (Conviviality, Tools For Conviviality and Convivial Institutions)

“Şenlik” kavramı, sosyal etkileşimlerin kalitesini ve bireysel ve kolektif refahı, doyumu ve topluluk duygusunu teşvik etme derecesini ifade eder. Bu, insanların insan onurunu, özerkliğini ve çevre ile uyumlu bir ilişkiyi teşvik edecek şekilde ortak hedefleri ve etkinlikleri sürdürmek için bir araya gelmesiyle ilgilidir. Neşeli bir toplum, insanların merkezi kurumlara aşırı derecede bağımlı olmadan, kendi yaşamlarını ve içinde yaşadıkları toplulukları şekillendirme özgürlüğüne ve araçlarına sahip oldukları bir toplumdur. Mevcut modern toplumun araçları genellikle karmaşık, uzmanlık bilgisi gerektiren ve tekelleşmiş kurumlara bağımlılığı artıran bir yapıda olduğu halde, istendik olan “şenlik araçları” ise basit, erişilebilir ve bireyleri ve toplulukları temel ihtiyaçlarını karşılamaları ve aşırı uzmanlığa veya merkezi kontrole ihtiyaç duymadan hedeflerine ulaşmaları için güçlendiren araçlardır. “Şenlikli kurumlar” ise, bireyleri ve toplulukları güçlendirmek için tasarlanmış, şenliği kolaylaştıran ve destekleyen organizasyonlar veya sistemlerdir. Illich’in önerisiyle şenlikli kurumlar katılımcı ve hesap verebilir olmalı, insanların yaşamlarını etkileyen kararlar üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmalarını sağlamalıdır (Illich, 1973; Illich, 1978b; Illich, 1989).

Frankfurt Eleştirel Okulu’nun ve Ivan Illich’in Söylemlerini Bir Arada İnceleme

Eleştirel teori, Frankfurt Üniversitesi’nde 1923 yılında kurulan ve daha sonra *Frankfurt Eleştirel Okulu* olarak ünlenen Sosyal Araştırmalar Enstitüsü üyelerinin çalışmalarından kaynaklanır. Eleştirel teorisyenler geleneksel Marksist düşüncenin modern topluma uygun yeniden değerlendirilmesi ve özel olarak totalitarizm eleştirisi fikrinden çıkış almışlardır.

Ancak yüz yıllık tarihinde Frankfurt Okulu'nun İkinci Dünya Savaşı öncesine ve sonrasına tarihlenen iki farklı kuşağı teorik yönelimlerinde belirgin olarak farklılaşmıştır. Yine de bu katı bir ayırım değildir. (Slattery, 2015; Kızılcılık, 2015). Frankfurt Okulu'nun teorisyenleri, araçsal akıl ile tahakküm arasında yani modernite ve patolojileri arasında kesin bir özdeşliğin kurulmasından (Horkheimer ve Adorno), bu patolojilerin, araçsal aklın bir iletişimsel rasyonalite biçimiyle değiştirilmesi gibi modern mantığın kendisinin daha fazla gelişmesiyle potansiyel olarak aşılabileceği önerisine (Habermas) kadar teşhislerinde çeşitlilik göstermiştir (Beck, 2016). Ama genel anlamda Frankfurt Okulu'nun ana hedefi modern toplumdaki tüm egemenlik biçimlerine karşı eleştirel bir teori geliştirmektir. Eleştirel teori Hegel'in 'fikirlerin gücü', Marx'ın 'yabancılaşma', Durkheim'in 'anomi' ve Weber'in 'çelik kafes' (düşüncenin kontrol altına alınması) fikirleriyle aynı gelenek içinde yer almaktadır. Bu gelenek bürokrasi, teknoloji, medya ve devlet gibi egemen güçlerin baskısı altında ezilen bireyin özgürlüğünü savunmaktadır. Eleştirel teorisyenlere göre, mevcut toplum iddia ettiğinin aksine rasyonel, özgür ve ilerlemeci olmaktan oldukça uzaktır; seçme ve ortaklaşa karar verme gibi temel insani özgürlükleri zayıflatmaktadır veya yıkmaktadır. Eleştirel teorisyenlerin genel amacı modern toplumda baskılanan ve mutsuz edilen bireyi özgürleştirmektir. Frankfurt Eleştirel Okulu teorisyenlerinin önemli bir özelliği de Marksizm'i eleştirilerinin dayanaklarından biri olarak kullanmalarına rağmen, "geleneksel Marksizm'i diğerleri gibi bir ideoloji olmakla eleştirmeleri" ve onu aşmaya çalışmalarıdır. Böylece eleştirel modernistler Marx'ın düşüncelerini Freud ve Weber'in Marksist olmayan düşünceleriyle birleştirerek modern toplumunun daha esnek, hümanist ve radikal bir yorumunu yapmaya uğraşmaktadırlar (Slattery, 2015).

Frankfurt Okulu'nun modernitenin ekonomi-politik ve daha çok kültürel yapısına yönelik eleştirileri ile Ivan Illich'in modernitenin araçlarına (kurumlar, sistemler, teknoloji vb.) yönelik eleştirileri arasında belirgin bir kesişimsellik vardır. Bu her iki söylemi bir arada değerlendirebilmek için ele aldıkları konular ve kavramlar üç kategoride açıklanabilir:

- İktidar ve tahakkümü ya da baskın güç yapılarını açığa çıkartmak; bu olumsuzlukların aracı olan araçsal akılı ve rasyonaliteyi sorgulamak.
- Yabancılaşma ve ayrışma (*alienation & estrangement*) süreçlerini açığa çıkartmak; bu olumsuzluklara yol açan ideoloji ve yanlış bilinci sorgulamak.
- Toplumsal eşitsizliğin yeniden üretimini açığa çıkartmak; bu olumsuzluktan kurulmak için insani gelişmeyi ve praksişi teşvik etmek; ve tüm bu uğraş sonucunda ekolojik ve sosyal adaletin tesisine katkı yapmak.

Baskın Güç Yapıları ve Onun Aracı Olan Rasyonalite Eleştirisi

Frankfurt Okulu teorisyenleri "insan özgürlüğüyle ve özgürlüğün modern dünyada tahakküm ve toplumsal baskı biçimleriyle nasıl sınırlandırıldığıyla" ilgilenmektedirler. Bu düşünürler çalışmalarında "modern toplumun rahatsızlıklarını (insanların kendilerini gerçekleştirmelerini engelleyen şeyleri) belirlemeyi ve âdil ve demokratik bir toplum yaratmak için gerekli toplumsal değişimlerin doğasını anlamayı amaçlamışlardır." (Layder, 2014). Frankfurt Okulu'nun önde gelen ismi Habermas, eleştirel teorinin merkezi fenomenleri olarak devleti ve kapitalizmi, birbirini karşılıklı olarak güçlendirerek gündelik yaşam alanını etkinlik ve kontrol mantığına tabi kılan ve sonunda aralarındaki sınırları "sistem" ve "yaşam dünyası" olarak tanımlayan "rasyonalizasyon sistemleri" olarak tanımlamıştır (Beck, 2016). Illich'in eleştirileri de modern sosyal kurumların radikal tekelleşmesi ve bireyler ve topluluklar üzerinde güç uygulamasına odaklanmıştır. Illich'in eğitim, sağlık ve ulaşım gibi modern kurumlara yönelik eleştirisi, genellikle bu yapıların eşitsizliği artırdığını ve bireyleri ve toplulukları güçsüzleştirdiğini vurgulamaktadır. Örneğin Illich, kurumlaşmış eğitimin bireylerin devlete

bağımlılığını sürdürdüğünü, eleştirel düşünme ve bağımsız hareket etme yeteneklerini engellediğini savunmuştur (1971; 1975; 1978b).

Eleştirel Teori, her şeyden daha çok verimliliğe ve üretkenliğe değer veren araçsal aklın eleştirisiz kabulünü sorgulamaktadır. Frankfurt Okulu'nun birinci kuşağından Horkheimer ve Adorno, modern toplumda Aydınlanmacı aklın insanın özgürleşmesi için değil de güç, kontrol ve verimlilik elde etme aracı olarak kullanılan "araçsal aklın" egemenliği altına girdiğini savunmuşlardır. Bu araçsal rasyonalite, yaşamın tüm yönlerini metalara ve mekanizmalara indirgeyerek insanlıktan çıkarmaya yol açmaktadır (2014). Eleştirel teorisyenler, özellikle de Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmacı aklın başlangıçta öngörülmeleyen bir patolojisi olarak tahakkümün kapitalist emek sürecinde, ekonomide, bürokraside ve kültür endüstrilerinde kurumsallaşmasıyla aslında toplumsal gerileme ve irrasyonellik ürettiğini savunmuşlardır (Best & Kellner, 2011). Illich'in (2011) modern toplum eleştirisi de insan refahı ve özsel deneyimler üzerinde verimliliği ve nicel önlemleri önceleyen işte bu irrasyonel kurumlara yöneliktir. Örneğin Illich, sağlık hizmetlerinin bir insan hakkından ziyade bir meta haline geldiği toplumun tıbbileştirilmesini eleştirmektedir. Hem Frankfurt Okulu'nun hem de Illich'in söylemleri, modern toplumda teknolojik gelişmelerin (araçların) ve rasyonelleştirilmiş sistemlerin ilerlemedeki rolünü sorgulamaktadırlar. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin çözümlemesine göre, "modern toplumda teknoloji totalitarizme yol açmıştır..., bireyi baskı altına almıştır..., insanların eleştirel yönlerini yok etmiştir." Böyle bir toplumu Marcuse "tek boyutlu toplum" olarak isimlendirmiştir (Kızılçelik, 2015, s. 84). Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, "Yaptıkları propagandaların aksine, bireysel özgürlüğün kaleleri olmaktan uzak olan Batılı toplumlar, lanetleyip eleştirdikleri komünist toplumlara benzer biçimde, 'tek boyutlu insanlar' yaratarak 'toplumu tamamen yönetme'nin güçlü örneklerini oluşturmuşlardır." (Slattery, 2015).

Modernitenin tüm bu olumsuzluklarından kurtulabilmesi için Illich'in önerdiği şenlikli toplum modelinin ana karakteri kullanıcılarına maksimum özerklik sağlayan şenlikli araçlardır. Bir çeşit Habermas'çı sonuç çıkararak Illich, araçlar üzerindeki insan kontrolünün yeniden kutuplaştırılmasını ve hiçbir zaman tarafsız olmayan uzmanların rolünün en aza indirilmesini savunmaktadır. Benzer olarak Jürgen Habermas modernitenin teknolojik determinizmine teorik bir çözüm geliştirmiştir. İlerlemeyi sağlayan bilimsel ve teknolojik gerçeklere karşı çıkılmayacağına inanan Habermas'a göre, bilim ve teknoloji kendi başlarına sorun değildir, sorun "politikaların bilimselleştirilmesinde" ya da bilim ve teknolojinin toplumun kusurlu rasyonelleştirilmesine yönelik çözümler olarak anlaşılmasında yatmaktadır. Habermas'a göre, bu yanlış kavrayış, (bilimsel ve teknolojik ilerleme konusundan tartışmanın kaldırılması anlamında) bir depolitizasyondur ve buna karşı çıkılmalıdır. Bilim, teknoloji ve ilerleme konuları yalnızca sözde tarafsız ve rasyonel politikanın eline bırakılmamalı; kamuoyunda bu kavramların toplumdaki rolü hakkında sürekli sorgulama yapılarak kamusal bir söylem geliştirilmelidir. Böylece halk, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin yönü ve bunun toplum üzerindeki etkisi ile ilgili tartışma ve kararlara, bu işi seçilmiş bir grup politikacıya veya uzmana bırakmadan aktif olarak katılmış olacaktır (Vukovic, 2015; Habermas, 1993).

Yabancılaşma ve Ayrışmaya Yol Açan İdeoloji ve Yanlış Bilinç Eleştirisi

Eleştirel teori, modern kurumların bireyleri kendi insanlıklarına ve doğalarına nasıl yabancılaştırabildiğini incelemektedir. Horkheimer ve Adorno, kitle kültürünün ve araçsal aklın tektipleştirici ve insani olmayan güçleri nedeniyle modern bireylerin kendilerine ve kendi yaratıcılıklarına nasıl yabancılaştırdığını tartışmışlardır. Elde ettikleri bulgu, kitle kültürünün yol açtığı yabancılaşmanın, özgün bireyselliğin ve anlamlı insani bağın kaybıyla sonuçlandığıdır. Bu süreçte kültür endüstrisi, kitleleri uyutmaya ve manipüle etmeye hizmet eden, iteati ve tüketiciliği güçlendiren standartlaştırılmış ve seri üretilen kültürel ürünler

üretmektedir (2014). Illich'in çalışmaları da modern araçların (teknoloji, kurumlar, bilgi vd.) insan olmanın özünden nasıl bir ayrılma, kopma ve kayıtsız kalma duygusu yaratabileceğini vurgulamaktadır. Örneğin, “Şenlikli Toplum” (1989) adlı eserinde Illich, teknolojiye aşırı bağımlılığın bireyleri eylemlerinin doğrudan deneyiminden ayırabileceğini ve yaşamları üzerinde kontrol kaybına yol açabileceğini ve dolayısıyla yabancılaşma yaratabileceğini tartışmıştır. Veya modern ulaşım sistemlerine yönelik eleştirisinde hız tutkusunun bireyleri çevrelerinden ve anlamlı sosyal etkileşimlerden izole edebildiğine vurgu yapmıştır. Yine örneğin, “Okulsuz Toplum” eserinde okulların yaşama hazırlığı yabancılaştırdığını iddia eden Illich'e göre, “pedagojik anlamda modern toplumun yabancılaşması, insanoğlunun ekonomik yabancılaşmasına nazaran daha kötüdür.” (2013a, s. 38).

Eleştirel teori, ideolojinin insanların algılarını ve inançlarını şekillendirmedeki rolünü incelemektedir ve çoğu zaman bireylerin farkında olmadan baskıcı normları doğal veya kaçınılmaz olarak algılamasını, kabul etmesini ve sürdürmesini yani “yanlış bilinç” halini eleştirmektedir (Geuss, 2002). Layder'ın tanımlamasıyla “ideoloji, güç ilişkilerini açıkça ve yönlendirici bir biçimde meşrulaştırmaya hizmet eden inançlar, değerler ve (onların somutlaştıkları) pratikleri anlatır.” Bu tanıma göre, ideoloji güç ilişkilerinin yarattığı eşitsizlikleri ve bu eşitsizlikleri sürdürme araçlarını ‘gizleyerek’ meşrulaştırmaya hizmet eder. Bu anlamda “ideoloji, güç ilişkilerinin sömürüye dayalı doğasını maskeler ve onları ‘doğal’ ve ‘kaçınılmaz’ şeyler olarak sunar.” (2014, s. 34). Horkheimer ve Adorno, ilerleme çağı denilen 20. yüzyılda özellikle de Nazi döneminde, aklın araçsallaştırılması ile totalitarizmin yükselişi arasındaki bağlantıyı araştırmışlardır. Yazarlar teknolojik ilerlemenin temelini oluşturan rasyonelliğin ve buna uygun ideolojilerin aynı zamanda baskıcı ve yıkıcı amaçlar için de kullanılabileceğini ve yanlış bilincin etkisiyle toplumun bu olumsuzluğa tepkisiz kalabileceğini hatta destekleyebileceğini bulgulamışlardır. Yazarların ifadesiyle, eğer düşünme iradi olarak düzenin hizmetine girer ve araçsallaşırsa, kendisine olumlu diye seçtiği şeyi olumsuz ve yıkıcı bir şeye dönüştürür (Horkheimer ve Adorno, 2014). Illich (1971) de modern kurumların hizmet sunduğu bireylere göreli faydalarının yanında, kendi varlıklarını haklılaştıran ideolojileri dayatmaları sonucunda yanlış bilinç halinin ortaya çıktığına inanmaktadır. Örneğin, genellikle “daha fazla eğitimin veya daha fazla tıbbi müdahalenin her zaman daha iyi sonuçlara yol açtığı” kanaati modern kurumlarla ilişkin yanlış bilinç halidir. Kişisel farkındalığa dikkat çeken Horkheimer'a göre, “İnsanlar akılsız bir organizmanın üyeleri olarak eyledikleri sürece, akıl kendi kendisine saydam görünemez.” (2005, s. 356). Bu eleştiriyi görece destekleyen Illich, modernitede özerklik ve araçsallık arasındaki gerilimleri açıklığa kavuşturarak, onları “geçmişin aynasından” ve “sınır” perspektifinden gözlemleyerek, “aklın kendi kendisini saydamlaştırma” görevine, bazen düşüncesiz ve kendi bilincinde olmasa da bu organizmaya, yani modern dünyaya, eleştirel yetiler bahsetme işine açık bir şekilde katkıda bulunmuştur (Beck, 2016).

Toplumsal Eşitsizliğin Yeniden Üretimine Karşı Praksisi Teşvik Etmek ve Ekolojik ve Sosyal Adaletin Tesisine Katkı Sağlamak

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmacı araçsal aklın insanlığa özgürlük ve refah vaadinin, bizzat kendisi tarafından ihanete uğradığına inanmışlardı (2014). Buradan hareketle, eleştirel teori, bireyleri baskıcı yapılardan kurtarmayı ve insani gelişmeyi sağlamayı amaç edinmiştir. Diğer bir ifadeyle eleştirel teori baskıcı koşulları dönüştürmek için harekete geçmek anlamına gelen praksisi teşvik etmektedir (Bağce, 2013; Slattery, 2015). Örneğin Habermas 1960'lı yıllarda yoğun sergilenen yurttaşların politik ve kültürel hareketlerini sistemin ve onun “yöneticiler hükümetinin” yaşam dünyasını işgal etmesine karşı direnme girişimleri olarak değerlendirmiştir (1981; Beck, 2016). Illich'in modern toplum kurumları eleştirisi de insani gelişmeyi teşvik eden alternatif öneriler geliştirdiği için aslında bir praksis biçimidir. Örneğin,

Illich'in "okulsuzlaştırma", "neşeli toplum" ve "şenlik araçları" kavramları (1989), bireyleri ve toplulukları kendi yaşamları üzerinde kontrolü yeniden ele geçirmeleri için bir çağrıdır.

Illich ve eleştirel teorisyenler genel olarak sosyal ve ekolojik adalet kavramları çerçevesinde toplumsal yapı çözümlemesi yapmışlardır. Modern endüstrileşmenin ve tüketiciliğin olumsuz çevresel ve sosyal sonuçlarını eleştirmektedirler. "Illich, 1960'larda, teknolojik ilerlemenin sosyal ve çevresel koşulları istikrarsızlaştırması nedeniyle uzmanlar tarafından planlanan bir dünyanın insanlığa daha iyi bir gelecek sunamayacağına inanan eleştirmenler grubu ile fikir birliğine varmıştır." (Kaller-Dietrich, 2011). Illich'in (1989) çözümlemesine göre, "aşırı nüfus, aşırı refah ve yanlış teknoloji" genellikle bir arada çevresel dengeyi bozma tehdidi oluşturan üç eğilim olarak görülmektedir, ancak bu konularda çözüm üretenler genellikle "araçların temel yapısını tersine çevirmek" yerine endüstriyi yeniden şekillendirmek istemektedirler. Marcuse'e (1964; 1990) atıf yapan Illich'e göre, tek boyutlu böyle bir arayış boşunadır. Bunların her biri insan ile fiziksel çevre arasındaki dengeyi bozan üç eğilimi temsil etmektedir: Aşırı nüfus, daha fazla insanı sınırlı kaynaklara bağımlı hale getiriyor. Zenginlik, her insanı daha fazla enerji kullanmaya zorluyor. Hatalı teknoloji ise enerjiyi verimsiz bir şekilde azaltıyor. Illich'e göre, bu problemlerin tek çözümü, "insanların birlikte çalışıp birbirlerini gözettiklerinde daha mutlu olacaklarını kavramaları"dır. Görülmesi gereken şey; aşırı nüfuslanmanın öğrenme dengesindeki bir çarpıklığın, refaha bağımlılığın kurumsal değerlerin kişisel değerler üstündeki tekelinin ve yanlış teknolojinin ise araçların amaca dönüştürülmesinin sonucu olduğudur (Illich, 1989, s. 56-59).

Illich'çi söylemde "sınırlama" düşüncesi ekolojik ve sosyal adaletin sağlanmasında başrol üstlenen bir kavramdır ve bu yaşamsal önemdedir. Illich'in kavramsal şemasında tanımlandığı üzere, "sınırlama" kavramı, modern araçların (kurumlar, teknoloji vb.) karşı-üretken olmalarını önlemek için kapsam ve etkinliklerinin optimum bir hesaplamayla sınırlanması anlamına gelmektedir (Illich, 2013b). Sınırlama, modern araçların bastırılması değil onlara yeni bir yön verme girişimidir. Önerme olarak ifade edecek olur isek, araçları bir dizi yararlı nesne olarak görmek yerine başka bir şey olarak kavramak; yani araçların insanlık üzerindeki tahakkümünün temelini yok edebilecek bir özerklik bilinci yaratmak gerekmektedir. Bu öneriyi modernlik karşıtı bir girişim olarak değil, modernleşme projesine uygun bir girişim olarak görmek doğru bir okuma olacaktır. Illich "sınırlama" ilkesini hem toplumsal ve çevresel gelişmenin sürdürülebilmesi için hem de bireysel özgürlük ve özerkliğin korunabilmesi için modern eleştirinin *objesi* olmaktan çıkarıp onun *boyutlarından* biri yapmaya çalışmıştır (Illich, 2011, s. 174; Beck, 2016).

Illich'çi söylemde ekolojik ve sosyal adaletin sağlanmasında ikinci önemli kavram 'şenlik araçları'dır. Bunlar tahakküm araçlarına hoş alternatiflerdir; çünkü şenlikli araçlar kişiler arasında özerk ve yaratıcı ilişkileri ve kişilerin çevreleriyle olumlu ilişkilerini teşvik edeceklerdir. Kendileri basit olan ama amaçlar açısından zengin olan bu araçlar, insanın gelenek ve değişim arasındaki eşsiz dengesine saygı duyarlar ve daha demokratik bir toplum için çalışırlar. (Illich, 1973, s. 82). Illich işte bu şenlik araçları fikri çerçevesinde mevcut modern araçları eleştirmiş ve sürdürülebilir seçenekler oluşturabilmek için pozitif öneriler geliştirmiştir (Illich, 1973, s. 13). Illich'in 'araçları' Max Weber'in 'araçsal rasyonalizasyon' kavramıyla ve ayrıca Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından önerilen örneğin Habermas'ın "iletişimsel ussalığı" gibi farklı formülasyonlarla tam olarak uyuşmasa da ilişkilidir. Weber'e göre, araçsal rasyonalizasyon süreci bürokratikleşmeyle ve varoluşun büyüünün bozulmasıyla sonuçlanmıştır – 'ruhu olmayan uzmanların' getirdiği bir tür mekanikleşmiş hiçlik (Weber, 1958, s. 182). Benzer şekilde, Horkheimer ve Adorno bunun, rasyonel olanı fetişleştirilmiş metalar biçiminde somutlaştırmaya kararlı kültür endüstrileri tarafından üretilen irrasyonelizm olduğunu bulmuşlardı ve Marcuse, 'tek boyutluluk' kavramıyla, modern teknolojinin ve

kapitalist araçların, olası her türlü muhalefetin rasyonel olarak engellendiği bir tahakküm toplumu örgütlediğini öne sürmüştü. (Morrow & Torres, 1995; Kahn & Kellner, 2007). Bu karamsar görüşlere kısmen katılan Illich, ‘post-endüstriyel’ koşullar için umudunu yitirmemiştir. Illich yaşamının çoğunu, başıboş teknokrasiyi ve modern gelişme adı altında ortaya çıkan endüstrileşmiş kültürün küreselleşmesini yeniden inşa edip dönüştürebilecek ‘şenlikli araçlar’ düşünmekle ve yaratmakla geçirmiştir (Kahn & Kellner, 2007).

Sonuçta Illich’in söyleminde başka bir modernlik tasarımı vardır. Illich’çi söylemdeki modernlik, modernin kategorik reddi olmadığı gibi modernist coşkudan da uzak olan özgün bir modernliktir. Illich’çi tasarım hem *henüz olmayan* bir geleceği hem de şimdideki özerkliği yeniden yapılandırmak için bir olasılıklar alanı olarak *geleneği* içermektedir. Bu durumda Illich’in özgünlüğü, modernleşme teorisine sadece “sınırlar” fikrini getirmiş olmasıyla değil, aynı zamanda anti-modern olarak dışlanan geçmişi de entegre etmiş olmasındandır. Illich’in söylemi bu anlamda etkili bir “diyalektik” yapı sunmaktadır: Şenlik (*conviviality*), gelenek ve modernlik arasındaki bir *sentezin* sosyo-tarihsel sonucudur. Nemesis metaforu ile ifade edersek, bu sentez hem modernin özerkliği kısıtlayan negatif diyalektiğine hem de pozitif ilerleme diyalektiğine bir alternatifini temsil etmektedir. Illich’in söylemi modern dünyanın koşullarında otantik bir yuva bulma olasılığı girişimini temsil etmektedir (Beck, 2016).

Ivan Illich’te Dil ve Retorik

Eleştirel teorisyenlerde olduğu gibi Illich’in dili ve retorisi de genellikle modern kurumların baskıcı yapılarını yapısöküme uğratmayı amaçlamıştır. Illich baskıcı ve edilgen kılan kurumlara meydan okumak için keskin ve düşündürücü bir dil kullanmıştır. Aşağıdaki “Celebration of Awareness” (Farkındalığın Kutlaması) eserinden aktarılan alıntıda görüleceği üzere, yazılarında Illich modern toplumun problemleri karşısında değişim ihtiyacına dikkat çekmiş ve *radikal çözüm önerileri* önermiştir.

Üçüncü Dünya’nın kurumlarında köklü bir devrime ihtiyacı var. Son kuşağın devrimleri ezici bir çoğunlukla politikti. Yeni bir dizi ideolojik gerekçeye sahip yeni bir grup adam, temelde aynı eğitim, tıp ve piyasa kurumlarını yeni bir müşteri grubunun çıkarları doğrultusunda yönetme gücünü üstlendi. Kurumlar radikal bir şekilde değişmediğinden, yeni müşteri grubu daha önce hizmet verilen müşteri grubuyla hemen hemen aynı büyüklükte kalıyor. Bu durum eğitimde açıkça görülmektedir. Eğitimin kalitesini değerlendirmek için kullanılan standartlar uluslararası olarak paylaşılma eğiliminde olduğundan, okullaşmanın öğrenci başına maliyeti bugün her yerde karşılaştırılabilir düzeydedir. Okula erişim olarak kabul edilen, kamu tarafından finanse edilen eğitime erişim, her yerde kişi başına düşen gelire bağlıdır. [Çin ve Kuzey Vietnam gibi yerler anlamlı istisnalar olabilir.] (Illich, 1970, s. 160-161).

Illich’in söz söyleme sanatı (retorik), *düşünceyi kışkırtmak* ve toplumsal problemlere sıra dışı perspektiflerle tartışma ortamı yaratmak üzerine yükselmiştir. Eserlerinde kullandığı argümanlar ve hiperbol (abartı) ve paradoks (çelişki) gibi retorik araçlar ile okuyucuların eleştirel tavır geliştirmeleri için çalışmıştır. Illich’in eleştirdiği kurumları ve sistemleri temsil eden okul/öğretmen, hastane/doktor, kilise/rahip, otoban/otomobil, tüketim/cola, boing vs. simge ve figürler ise birer alegoridir. Erich Fromm Ivan Illich’in “Celebration of Awareness: A Call for Institutional Revolution” (1970) (Farkındalığın Kutlaması: Kurumsal Devrime Bir Çağrı) isimli ilk eserine yazdığı Giriş yazısında, Illich’in bu özelliğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

Dr. Illich’in yazılarının büyük değerini, hümanist radikalizmi en dolu ve en yaratıcı yönüyle temsil etmeleri gerçeğinde görüyorum. Yazar, ender görülen bir cesaretle,

büyük bir canlılığa, olağanüstü bilgi ve dehaya ve verimli hayal gücüne sahip, tüm düşüncesi insanın fiziksel, ruhsal ve entelektüel açıdan gelişmesiyle ilgili kaygısına dayanan bir şahsiyettir. Onun ...düşüncelerinin önemi tamamen yeni olasılıklar göstererek zihin üzerinde özgürleştirici bir etki yaratmasında yatmaktadır; bunlar okuyucuyu daha canlı kılıyorlar çünkü rutinleşmiş, kısır, önyargılı kavramların hapisanesinden dışarı çıkan kapıyı açıyorlar. Bu düşünceler yaratıcı şok yoluyla iletişim kurarlar, (bu kadar saçmalığa yalnızca öfkeyle tepki verenler hariç) enerjiyi canlandırmaya ve yeni bir başlangıç için umut vermeye yardımcı olurlar.

Illich karmaşık felsefi ve sosyolojik problemleri çözümlerken, fikirlerini *sade ve erişilebilir bir dille* iletmeye gayret göstermiştir. Illich'in arkadaşı Gustavo Esteva (1936-2022) Illich'in bu özelliğini "Ivan'a olan hayranlığım onun fikirlerinin, sözlerinin ve yazılarının sıradan insanların söyleminin parlak ve anlaşılır bir sunumu olduğu gerçeğinden doğdu. Zapotec büyükannemin dünyasında tabanda her zaman karşılaştığım yaşama ve varoluş biçimlerini anlatıyordu... Ivan'ın çalışmalarının merkezinde yer alan iki kelime olan 'vernacular' ve 'convivial', halkımın dünyaları için muhteşem sembollerdi." sözleriyle betimlemiştir (2015, s. 76). Illich, felsefe ve sosyolojide farklı teorik alanların terminolojisini bildiği halde halk diline yakın bir terminoloji geliştirmiştir. Örneğin, Illich kapitalizmi eleştirirken Marx'ın ekonomi-politik ve kapitalist üretim tarzına yönelik eleştirisini çok iyi bildiği halde ve temelde ondan yararlanmasına rağmen daha sade bir dil kullanarak kendi terminolojisini geliştirmiştir. Esteva'ya göre, Illich bir anlamda Marx'ın bittiği yerden başlamıştır (2015). Aşağıdaki pasaj bu tespiti iyi bir örnek oluşturur:

Bir bilinç biçimi olarak az gelişmişlik hem Marx'ın hem de Freud'un dilinde *verdinglichung* ya da *şeyleşme* diyebileceğimiz şeyin aşırı bir sonucudur. Şeyleşme derken, gerçek ihtiyaç algısının kitlesel üretilen ürünlere yönelik talebe dönüşmesini kastediyorum. Susuzluğun kola ihtiyacına çevrilmesini kastediyorum. Bu tür bir şeyleştirme, potansiyel tüketicilerin hayal gücüne hükmetmeyi başaran geniş bürokratik organizasyonlar tarafından birincil insan ihtiyaçlarının manipülasyonunda meydana gelir. (Illich, 1970, s. 158)

Ivan Illich yazılarında akademik alışkanlıkların dışında *bilişsel, göreli (non-obvious) ve geleneksel bir ilgiyi canlı tutmaya çalışmıştır*. Illich'in bu özelliğini değerlendiren Jorge Marquez Munoz'a (1973-) göre, Illich yaygın olarak kabul edilen bilimsel dilin günümüzün olaylarını tanımlamakta yetersiz kaldığına inanıyordu. Metaforlar kullanarak, geleneksel kavramlara atıf yaparak, çağın "kesinliklerini" yalanlamaya çalıştı ve eski imgelere hayat verdi. Illich, özellikle antropolojide tanınan temel kategorilere bağlı kalarak modern dünyanın gizemini çözmeye çalıştı (2016). Örneğin Illich'çi söylemdeki "araç" sözcüğünün bilinenin dışında özel bir anlamı vardır. Illich eski İngilizcedeki "araçlar" (*tools*) sözcüğünü Latince'deki "teknoloji" (*technology*) sözcüğüne tercih etmiştir. Illich'çi söyleme ait "şenlik araçları" (*tools for conviviality*) sözcüğü ise bireylerin ve toplulukların iş birliği yaparak uyumlu bir şekilde yaşayabilecekleri sosyal, kültürel ve teknolojik bir çerçeveyi sağlayacak olan maddi ve manevi "şeyleri" ifade eden bir kavramdır (Cayley, 2005). Arkadaşı Gustavo Esteva, Illich'in bu özelliğini çarpıcı bir biçimde betimlemiştir: "Onun yazıları yerel halk için ne yeni bir teori ne de bir ideolojydi. Köylülerle ya da marjinallerle yaptığım görüşmelerde, Ivan'ın fikirlerini her paylaştığımda hiç şaşırmadıklarını gösterdiler. Illich'in fikirlerine olan rahat aşinalıklarını 'A ha Etkisi' olarak adlandırmaya başladım. Ivan'dan her alıntı yaptığımda 'A ha!' dediler." Esteva'ya göre, Illich sıradan insanların dünyalarına ayna tutmaktaydı (2015). Munoz'a göre Illich, gerçekliğe "bir başkasının onu algıladığı şekilde" yaklaşmasına izin veren bir fenomenoloji inşa etmekte ısrar etmiştir. Bilimsel sınırlı kategorileri aşabilecek bir dil aracılığıyla derin empati kurmanın çekiciliğini görmüştür; "plastik kelimelerin", "amip

kelimelerinin” ötesine geçen bir kelime dağarcığını tercih etmiştir. Illich, dünyayı vernacular halkın gözünden görmek için o kadar çok uğraşmıştır ki, sonuçta onların bakış açısını benimsemiştir (2016). Örneğin “Gender” eserinden aşağıya aktarılan pasajda, modern dünyayı anlamak için geleneksel toplulukların “cinsiyetlendirilmiş söylemini” (*vernacular gender*) anlamak gerektiğini belirtmektedir.

Aile ocağı ne bir üreme yeri ne de iyi donatılmış bir korunaktır; erkek ve kadın dünyasındaki bir yansımadır. Bu nedenle *aile ocağında olmak*, ikisi için farklı bir şey ifade etmelidir... Bir dokuma fabrikasındaki ark, uzunlamasına durmadan işlerken, iplikleri birbirine bağlamak için argaç dik açıdan çaprazlama gidip geldiği gibi, aynı şekilde, aile ocağını genderleştiren, yaşam mekanını genderleştiren eylemler de erkeklerden ya da kadınlardan izler bırakıp bırakmamasına bağlı olarak farklıdır. Hem erkekler hem kadınlar her harekette kendilerini aile ocağında oluştururlar... (Illich, 1996, s. 151-152)

Illich’in ‘okuyucu ilgisini canlı tutma’ gayretine rağmen anlaşılmazlıkla itham edildiği durumlar da olmuştur. Örneğin, erken bir tarihte Ivan Illich’in eğitim düşüncesini eleştirel inceleyen Michael Macklin “When Schools are Gone: A Projection of the Thought of Ivan Illich” (1976) (Okullar Kaldırıldığında: Ivan Illich’in Düşüncesinin Bir İz düşümü) isimli eserinde, “Illich’in iddialarıyla temelde aynı fikirde olsam da kendisi teorisini ikna edici biçimiyle sunmadı, bunun açık bir nedeni yazılarının anlaşılmasının genellikle çok zor olmasıdır” yorumunu yapmıştır. Macklin’in Illich’in bir yazısından aktardığı pasajda gerçekten de bir anlaşılmazlık vardır. Ancak, Illich’in sonraki çalışmalarında bu eleştirileri dikkate aldığını ve “uzmanlık gerektirmeyen” daha “sade” bir dil kullandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca sosyal bilimlerde teorisyenlerin “anlaşılamama” problemi aslında daha yaygındır. Foucault, Bourdieu, Habermas vd. için de “dili ağır” etiketlemesi yapılmıştır. Ekonomist Nicholas Gruen (1957-), Ivan Illich’in söylemini tanıttığı bir yazısında dikkat çekici şu yorumu yapmıştır:

Illich’in, söylemin iktidar aracı olarak kullanılması sonucunda Batı’nın oligarşiye yönelmesi hakkındaki kaygıları Foucault’da da vardır. Ancak Illich’i Foucault’dan çok daha samimi buluyorum. Foucault’nun Yunan politik kavramları olan *parrhēsia* ve *isegoria* üzerine son dönem dersleri son derece basittir ve içlerinde bazı dikkat çekici içgörüler de barındırır. Ama çoğu zaman Foucault’yu anlaşılmaz buluyorum ve hassas bir anlayışa ulaşmak için çabalasam bile onun fikirlerini kullanmak zor. [Üstelik] bunları kullananlar ‘entelektüel pozcular’ (*intellectual poseurs*) olarak (çoğunlukla hak ettikleri) bir üne sahiptirler. Ayrıca, Illich’in değerleri ve uğruna savaştığı şey açık ve benim için cana yakın. Foucault’nun sempatisinin nereye dayandığı çok daha az açıktır. (Gruen, 2021)

Illich yazılarında *anekdotları ve gerçek hayattan örnekleri* görüşlerini güçlendirmek için kullanmıştır. Onun bu tarzı okuyucularını heyecanlandırmış ve yanlısamalarını sorgulamalarına katkı yapmıştır. Aşağıdaki pasaj buna iyi bir örnektir:

Birkaç yıl önce Mezquital’deki çöl düzlüğüne on iki metrelik bir Coca-Cola tabelası asan işçileri izlemiştim. Ciddi bir kuraklık ve kıtlık Meksika’nın dağlık bölgelerini kasıp kavurmuştu. Ixmiquilpan’daki fakir bir Hintli olan ev sahibim, ziyaretçilerine pahalı siyah şekerli sudan küçük bir tekila bardağı ikram etmişti. Bu sahneyi hatırladığımda hâlâ öfke duyuyorum; ama iyi niyetli ve iyi maaşlı bürokratların Latin Amerika okul müfredatını ciddi biçimde tartıştığı UNESCO toplantılarını hatırladığımda ve coşkulu liberallerin daha fazla okul ihtiyacını savunan konuşmalarını düşündüğümde çok daha fazla öfkeleniyorum (Illich, 1970, s. 159).

Illich'in bu anekdotlu anlatım özelliği için rol modeli "ustam" dediği Leopold Kohr'du. Illich'in anlatımıyla "Kohr, teorileri açıklayarak değil, hikayeler anlatarak öğreten, sağduyulu bir öğretmendi... Modern bilimin düzyazı sınırını aşarak bilimsel değerlendirme ile estetiği iç içe geçirerek olay örgüsünü toplumsal morfolojinin temeli haline getirdi." (Kaller-Dietrich, 2011).

Illich'in dili ve retorisi, *etik ve felsefi inançlarından* beslenmiştir. Illich teolojik arka planının unsurlarını sık sık söylemine taşımıştır ve toplumsal sorunların ahlaki boyutlarının altını çizmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, Ivan Illich "İşsizlik Hakkı" (2010a) eserinde örgütlü modernliği incelediği bölümde teolojik bir analogi kullanarak meslekleri "yeni ruhban sınıfı" olarak takdim etmiştir:

Liberal bir mesleğin baskıcı bir mesleğe dönüşüm süreci ile kilisenin kurumsal yapısı birbirine benzer. Gülünç bir şekilde biyokratlara dönüşmüş hekimler, gnosokratlara [bilgi hükümlerleri] dönüşmüş öğretmenler ve thanatokratlara [ölüm hükümleri] dönüşmüş cenaze levazımatçıları meslek birliklerinden çok devlet destekli ruhbanlara benziyorlar. Geçerli bilimsel ortodoksinin kabullerini öğretmekle meşgul olan profesyonel, bir ilahiyatçı gibi davranır. Bir ahlak müteşebbisi olarak rahibin rolünü oynar; kendi aracılığına ihtiyaç duyulmasını sağlar. Sefere çıkmış bir yardım gönüllüsü olarak biraz da misyonerin rolünü oynar ve imkanları az olan insanları avlar. Engizisyon yargıçları ortodoks kabullerin dışında kalanları kanun dışı ilan eder ve kendilerinin birer problem olduğunu anlamaktan aciz inatçılara kendi çözümlerini dayatır. İnsan varlığının rahatsızlıklarından herhangi birine derman olmak amacıyla yola çıkan bu çok yüzlü otoriteleşme, her mesleği bir mezhebin eşdeğeri haline getiriyor. Bu yüzden, bu tahakkümcü mesleklerin toplum tarafından kabul görmesi esas olarak politik bir olgudur. (Illich, 2010a, s. 58-59).

Illich, çağdaş dünyayı kavramaya başlama noktası olarak *ritüelleri* almıştır ve özellikle Yunan mitolojisinden yararlanmıştır. Örneğin, "Okulsuz Toplum" (2013a) eserinde Sisifos miti metaforuyla modern insanın sürekli artan (ve tabii karşılanamayan ve sonuçta üzüntü veren) beklentilerinin aslında ilerlemeyi durduracak bir ideolojik tuzak yarattığına dikkat çekmiştir (Munoz, 2016).

Modern şehirlerde yaşayanların zihinsel durumları mitsel gelenekteki cehennem imgesinde ortaya çıkmaktadır. Bir süre için Thanatos (ölüm)'e zincirlenmiş olan Sisifus, ağır bir taşı yüksek bir dağın tepesine kadar iterek çıkarmak zorunda kalır ve taş her seferinde zirveden aşağıya düşer. Tantalus, tanrılar tarafından, yemeklerine katılmak üzere davet edilir ve bu vesileyle ölümsüzlük veren tanrıların yiyeceklerinin nasıl hazırlanacağı hakkındaki bilgileri çaldığından dolayı, kurumuş bir nehir kenarında kurumuş meyve ağaçları altında sonsuza dek açlık ve susuzluğa mahkûm olur. Artan talepler dünyası sadece bir kötülük değil, aynı zamanda, cehennemin ta kendisi olarak da adlandırılabilir. (Illich, 2013a, s. 133)

Illich, kendi gerçekliğinden yola çıkarak, (içtenlikle "arkadaşlarım" dediği) Hugh of Saint Victor (1096-1141) ve Saint Thomas Aquinas (1225-1274) gibi geçmişin teolog ve filozoflarına derin bir yakınlık hissetmiştir. Ama dikkatini 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkmaya başlayan ve 21. yüzyılın yaşam tarzlarını kesin olarak belirleyen siberetik ve dijital araçlar gibi bir dizi olaya odaklanmaktan asla vazgeçmemiştir (Beck, 2016).

Illich'in dili ve retorisinin önemli bir diğer özelliği *okuyucuyu harekete geçiren (praxist) mesajlar* içermesidir. Illich'in söylemi okuyucuları varsayımlarını yeniden gözden geçirmeye ve baskıcı kurumlara meydan okumaya çağırılmaktadır. Örneğin "Celebration of

Awareness” (Farkındalığın Kutlaması) eserinin (1970) “A Constitution for Cultural Revolution” (Kültür Devrimi İçin Bir Tüzük) isimli bölümünden aşağıya uyarlanmış metinde Ivan Illich, Martin Luther’in (1483-1546) “95 Tez”inde, Adam Smith’in (1723-1790) “Ulusların Zenginliği”nde ya da Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels’in (1820-1895) “Komünist Manifesto”sunda olduğu gibi coşkuludur:

Kapitalist-liberal dünya görüşü kurumlara yansıtılmıştır ve halk artık onların tutsağıdır. Fabrikalar, hükümetler, haber medyası, hastaneler, okullar vd. bu dünya görüşünün hizmetçisi olarak paketlenmiş mal ve hizmetler üretmektedirler. Bu sistemden çıkarı olanlar neye inanıyorlarsa ya da (din, ideoloji, ekonomik çıkar ve genel olarak statü gibi) neyi söylemişlerse, ilerlemeyi bu söylemin kurumsallaşması olarak algılamaktadırlar. Örneğin artan mobilitayı, General Motors’a veya Boeing’e (fiyatının onun belirleyeceği) bir bağımlılık değil de konfor ve güvenlik olarak görüyorlar. Yine örneğin doktor ve hastane arzını, acıların uzun süreli paketlenmesi değil de genel refahın sağlanması olarak görüyorlar. Ve yine örneğin, alt sınıflara kapanan paralı ve markalı eğitimi, ebeveyn sorumluluğunu kurumlara aktarma (velayet bakımı), yüzde yirmilik elit kontenjanına giriş belgesi ve siyasal erk sahibi olma hakkı olarak görüyorlar. “Ve bunların hepsini Hıristiyan, liberal veya komünist erdemlerin beyin yıkamasıyla paketliyorlar” (Illich, 1970, s. 153).

Tartışma ve Sonuç

Ivan Illich’in modern toplum kurumlarına yönelik sistematik eleştirilerini eleştirel teori alanında bütüncül bir söylem oluşturduğunu iddia eden bu inceleme bir “yorumlama egzersizi” olarak görülebilir. Ancak bu iddia eleştirel söylem analizi verilerine dayandırıldığı için bilimsel değeri vardır. Çalışmanın başında ifade edildiği üzere bu incelemenin sosyolojinin teori ve yöntem alanındaki arayışlara katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışmadaki söylem analizi verilerine göre, Ivan Illich’in sıradan bir modern toplum eleştirmeni olmadığı, aksine yeni bir toplum modeli öneren önemli bir sosyal teorisyen olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ivan Illich’in modern toplum kurumlarının eleştirisine odaklanan yazı bütününde (*corpus*) sosyolojik bir teorinin sahip olması gereken tüm özellikler mevcuttur. Şöyle ki, Illich’in yazılarının kendi sosyal ağındaki bilimcilerin destek verdiği ampirik bir temeli vardır ve bu temelden sosyal kalıpları açıklayabilmektedir; aşırı soyut değil test edilebilir niteliktedir; mantıksal olarak tutarlıdır yani kavramları ile önermeleri arasında açık bir ilişki vardır; genellenebilir niteliktedir, örneğin söylemin odaklandığı kurumsallaşma ve profesyonelleşme süreçleri az çok tüm toplumlarda gözlenmektedir; toplumsal kurumların eleştirisini yaptığı için teorinin kapsamı tanımlanmıştır; teorik örgünün yapıldığı eserleri sistematik ve bağlantılıdır; toplumsal ve çevresel sorunların kriz aşamasına geldiği günümüz dünyası için oldukça günceldir; ve Illich’in takipçileri epistemik bir topluluk oluşturmaktadır.

Illich tüm yazılarında, “endüstrileşmenin kullanım değerlerine yönelik ekonomiyi ortadan kaldırmak suretiyle bireyi piyasaya, profesyonellere ve genel olarak kurumlara bağımlı kıldığı ve bunun sonucunda modernleştirilmiş yoksulluğun ortaya çıktığı şeklindeki gözlemini tez haline getirmiştir.” (Kaller-Dietrich, 2011). Bu teze bağlı kaldığı için de mülkiyete dayalı bireycilikten ve kapitalist mal üretimine ve dolaşımına dayanan modernist teorilerden uzak durmuştur. Bununla birlikte Illich, postmodernist eleştirilerden (görece Foucault’dan) beslenmiş olmasına rağmen postmodernist de değildir. Ivan Illich’in eleştirel söylemi, postmodernizm biçimsel olarak şekillenmeden önce şekillenmiştir. O, büyük anlatılara meydan okuyan postmodernist söylem ile ortak bir zemini paylaşırsa da postmodernizmin moderniteyi katı retçi tutumuna katılmaz. Illich önerdiği ilkeler doğrultusunda modern toplum kurumlarının yeniden yapılandırılabilirliğine inanmaktadır. Ayrıca Illich, olumsuzluklarını eleştirmesine

rağmen Aydınlanmaya bağlıdır; Habermas gibi Aydınlanma düşüncesinden ayrılmadan onun özgürleştirici potansiyeline inanarak modernizmi *vernacular* (doğal) temelinden yeniden tanımlamak istemektedir. Herrera'nın (2022) betimlemesiyle, Illich'in söylemi "moderniteyi moderniteden uzaklaştırmak için özerk bir düşünce arayışıdır." Ya da Humberto Beck'in betimlemesiyle Illich (2016) bize "başka bir modernitenin mümkün olduğunu" göstermeye çalışmaktadır.

Illich'in söylemi modern toplum kurumlarına yönelik eleştirel bir sorgulama girişimidir. Illich'e göre, kurumlaşmış işlevler uzman bağımlılığına yol açmaktadır ve bireysel failliği pasifleştirmektedir. Daha genel olarak ise ilerleme paradigması *vernacular* yaşam tarzlarına kaos katmaktadır ve böylece modern bir entropi (ters işlevlilik) ortaya çıkmaktadır. Çözüm olarak Illich, kurumsal hizmetlerin (devlet, piyasa, kilise vd.) merkezleştirilmesini ve bireylerin ve toplulukların güçlendirilmesini önermektedir. Bu değişim sürecinde bireyler ve topluluklar mütevazı (şenlikli) araçlar geliştirmeli ve kullanmalı ve fiziksel ve ruhsal öz disiplinin sağlanabileceği arkadaş çevresi içinde kalmalıdır (Munoz, 2016). Illich bu önerilerinin toplum düzeyinde uygulanabilmesi için "sürekli ekonomik büyüme zihniyetinin terk edilmesini" ve "sınırlama fikrinin benimsenmesini" temel ilkeler olarak belirlemiştir. Illich bu ilkeler temelinden bir "etik uyanış" beklemektedir. Bu beklentisini "Şenlikli Toplum" (1989) eserinde açık olarak ifade etmiştir:

Hem çok modern olan hem de endüstrinin egemenliği altında olmayan, gelecekteki topluma ilişkin bir teori formüle edebilmek için, doğal ölçek ve sınırları tanımak gerekir. Makinelerin, ancak belli sınırlar içinde kölelerin yerini alabildiğini, bu sınırların ötesindeyse yeni bir köleliğe yol açacağını kabul etmemiz gerek... Bu sınırlar bir kez tanınınca, 'kişiler', 'araçlar' ve 'yeni bir ortak yaşam' arasındaki üçlü ilişkiyi eklemelendirme mümkündür. Modern teknolojilerin, yöneticilerden çok siyasal açıdan birbiriyle ilişkili bireylere hizmet ettiği böyle bir topluma ben "şenlikli" diyeceğim. (s. 10)

Illich'e göre, makul bir 'öz sınırlama', artan sayıda insanın gittikçe daha azıyla, giderek daha fazlasını yapmasına yol açacaktır. Şenlikli bir topluma dönüşüm için organik bir düşünce çizgisi ve politik eylem buradan türetilir. Egemen teknomanya ile kurumsal kibire karşı toplumsal dönüşüm ya da Illich'in ifadesiyle "kurumsal devrim" tedricen gerçekleşecektir ama başlaması acildir (Kaller-Dietrich, 2011; Cayley, 2005). Görüldüğü üzere, Illich kişisel özgürlüğün kullanılmasına engel olan araçları, normları ve yapıları dışlamayı amaçlayan yeni bir politika yapılandırmaya çalışmıştır. Bu politika araçların alanını üç değeri koruyacak biçimde sınırlamayı hedeflemiştir; atfedilmiş değil "*Kendi kendini tanımlayan çalışma*" ile "*Adalet*" içinde "*Hayatta kalma*" (Illich, 1973). Bu formülasyon ile bireyler ve topluluklar kendilerinin belirlediği gereksinimlerini karşılayacak biçimde yeni bir üretim sisteminin toplam verimine katılmış olacaklardır. Illich bu yeni toplumun ismi olarak da "şenlikli" terimini endüstrideki üretkenliğin tam karşıtını vurgulamak için özellikle seçtiğini belirtmiştir. Şenliklilik, insan-doğa ve insan-insan etkileşiminde özerk, yaratıcı ve anlamlı ilişkiler anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda ahlaki bir değerdir. Şenlikli topluma dönüşüm, bütün insanlar arasında aşağı yukarı eşit biçimde dağılmış gizil bir kaynak olan kişisel enerjinin korunmasına, azami kullanımına ve tadına varılmasına öncelik veren bir yaşama biçiminin ve politik sistemin gelişmesini sağlayacaktır. Illich'e göre, şenlikli toplum, her bireyin topluluğun araçlarına en geniş ve özgür biçimde erişmesini garantileyen ve özgürlükleri ancak bir başkasının eşit özgürlüğü yararına kısıtlayan yapısal bir değişimin sonucunda gerçekleşecektir (1989). Illich'in tüm bu önerisi modernizmin sorgulanamaz kategoriler olarak tabulaştırdığı unsurları politik müzakere nesnelere dönüştürmeyi gerektirmektedir (Herrera, 2022). Tam olarak aynı olmasa da benzer yaklaşım Habermas'ın "İletişimsel Eylem Teorisi"nde de mevcuttur.

Murray Bookchin'in(1999), 'merkezi otoritenin kalıcı gözükteği bu çağda, modern toplumun yerel gruplar tarafından yönetilmesi nasıl olacak?' sorusunu Ivan Illich önceden yanıtlamış gözüküyor. Illich demokrasi görünömlü yönetsel faşizmlerin alternatifi olarak, "toplumun bir üyesinin kıt bir kaynaktan en fazla ne kadar talep edebileceğine halkın karar verdiği" politik bir dönüşüm önermektedir. Illich'in (1989) tasarımına göre, bu dönüşüm sürecinde insanlar, uzun bir süre boyunca bu sınırları görece sabit tutma konusunda anlaşacaklardır; nüfusun daha büyük bir yüzdesinin daha az şeyle daha fazla iş yapmaya katılmasını sağlamak için sürekli yeni yollar araştırılmasına öncelik vereceklerdir.

Ahmet Mutlu (2008), Illich'in bu politik dönüşüm tasarımını "Anlaşılacağı üzere Illich, ekolojik tasarımlı bir toplum ve yönetim yapısını kurmak için egemen sistemin araçlarını, ona karşı kullanmayı öngörmektedir." şeklinde yorumlamıştır. Ancak Illich'in öngördüğü politik dönüşümde incelikli bir nokta var; Illich "teknolojik zorunluluklara" körü körüne bağlı oldukları için şenlikli (toplumcu) bir yapının inşasını engelleyen hem kapitalist hem de sosyalist toplumları eleştirmektedir. Ona göre, her iki modelde de toplumun kontrolü bir siyasi parti veya bir grup kapitalist tarafından seçilen teknokratların ellerine verilmiştir. Her ikisi de üretimin sınırsız büyümesine hizmet etmektedir. Buna karşın, "teknolojik zorunluluğun reddedilmesi" fikri, çoğunluğun hangi sınırlar altında yaşamak istediğini belirlemesi için halkın yargısına tabi olacak teknolojik boyutların arayışına başlamanın temelidir (Esteva, 2015). Cyr'ın değerlendirmesine göre (1990), ilginç biçimde birçok kişi Illich'in hem sağ (bireyci) hem de sol (toplumcu) eğilimlere karşı çıktığını düşünüyor ve rahatsız oluyor. Gerçekte O, ne bir sosyalist ne de bir kapitalisttir, anarşist hiç değildir, O benzersizdir.

Bu çalışmanın özel önemi, modern toplum yaşantısının artan problemlerine çözüm arayışları devam ederken "elimizdeki hazinenin kıymetini bilmek için bir çağrı" olmasıdır. "Postmodern dönem", "bilgi çağı", "endüstri ötesi toplum" vd. adlandırılan 21. yüzyıl toplumsal ve çevresel bozulmalarıyla bir bunalım çağıdır. Herrera'nın sözleriyle ifade edersek, "insanlık bugün belki de her zamankinden daha çaresiz ve savunmasızdır. Yüzyılların inşa ettiği şey bize onun en kaba yönlerini gösteriyor: Toplum, tarihsel görevini yerine getiremeyen boş kavramlar ve pratikler aracılığıyla başarısız bir şekilde tepki vermeye çalışıyor: Geleceğe giden yolu yönlendiren tek ışık, kendi yıkımımızın ateşi gibi görünüyor." (2022, s. 347). Çağdaş sosyoloji teorileri arasında klasikleşmiş Marx'ın diyalektik teorisi gibi küresel bunalımdan pratik çıkış yolunu gösteren "güncel reçeteler" henüz yazılmamış ise de belirli bir içgörü sunan teoriler mevcuttur ve teorik arayışlar devam etmektedir. Teorik alana kuş bakışı göz gezdirdiğimizde; postmodern teori, Frankfurt Eleştirel Okulu, Latin Amerika Bağımlılık Okulu, postkolonyal teori, Meksika Marxit Okulu, eko-eleştiri, feminist teori, kesişimsellikler teorisi, eleştirel ırk teorisi, eleştirel pedagoji, eleştirel psikoloji... gibi toplumsalın farklı boyutlarına ve farklı problemlerine odaklanmış çok sayıda teorinin mevcut olduğu dikkatimizi çeker. Anılan bu teorilerin her biriyle Illich'çi söylemin dolaylı bağlantıları vardır ve fakat belirli bir teorinin farklı versiyonlarından biri değildir veya belirli bir teoriye angaje değildir. "Onu Latin Amerika Katolik kiliselerinden yayılan Kurtuluş Teolojisinin bir versiyonu olarak görmek de büyük bir yanılğı olacaktır" (Kaller-Dietrich, 2011). Illich'çi söylem toplumsal yaşantıya egemen olan paradigmalardan ve mevcut toplumsal kurumların şenlikli araçlar yoluyla değiştirilmesini esas aldığı için yani yeni bir toplum modeli (şenlikli toplum) önerdiği için onu özerk bir sosyal teori olarak nitelemek doğru bir çıkarım olacaktır. Tabi daha geniş bir çalışma ile çağdaş sosyoloji teorileri arasına önerdiğimiz bu teori ayrıca ayrıntılandırılmalıdır.

Illich'çi söylemin gerçekçiliğini günümüzde yaşanan olaylar görece doğrulamaktadır. Teoriye yönelik erken tarihli eleştiriler sonrasında dünyada pek çok toplumsal değişme yaşandı, ancak hayret verici olan şu ki Illich'in 1970'lerdeki argümanları 2020'ler dünyasında ve yakın gelecekte geçerli gözüküyor. Örneğin, yapay zekanın hâkim hale gelmesiyle pek çok mesleğin

ve uzmanlığın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması durumu, Illich'in "İşsizlik Hakkı" (2010a) eserindeki bir öngörü ve beklentiydi. Günümüzde bu beklentinin gerçekleşmesi halinde işsizlik başta olmak üzere pek çok sosyal problem ortaya çıkacaktır, ancak bu durum "işin insani boyutunu geri kazanmak" için bir fırsat da yaratacaktır. Bu yeni dönemde "işin değeri" yeniden tanımlanarak, boş zaman, ilişkisellik ve katılım gibi "profesyonel olmayan faaliyetlere" değer verilebilecektir. Bunun ipuçları görülmeye başlamıştır; çalışma saatlerinin azaltılması, uzaktan çalışma gibi yeni uygulamalar Illich'çi teze uygundur.

Bu çalışmada gerçekleştirilen eleştirel söylem analizine göre, Illich'in metinleri bilimsel yöntem ve tekniklerin normlarına ve standartlarına pek uymasa da akademik elitist tavrı aşmaya çalışan daha esnek bilim anlayışlarının rağbet görmeye başladığı unutulmamalıdır. Rule (2001), sosyal dünyanın teorik açıklamalarını değerlendirmeye yönelik entelektüel standartların değişmeye mahkûm olduğunu ifade etmiştir.

Illich, toplumsal çözümlerken, akademik bilimin problem olarak görmediği veya daha az önemseydiği temaları ısrarla öne çıkarmıştır ve egemen ya da moda paradigmaların kenarında veya ötesinde yer almıştır. Ama bu Rule'un "bir zamanlar göz kamaştırıcı çoğu söylem ve teori, sosyolojik hayal gücü üzerindeki iddialarını neredeyse hiçbir iz bırakmadan kaybettiler" (2001) eleştirisinin üstünde bir duruştur. Illich'in söyleminin güncelliğini koruduğunu dahası rağbet gördüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Illich Batılı eğitim sisteminin bürokrasiye boğulacağını veya tıp sisteminin yaşamın her alanında *iatrogenesise* yol açacağını öngörüyordu. Daha 1970'lerde enerji krizi ve trafik kaosu konularını inceleyerek şimdi önemi artan bisiklete övgüde bulunuyordu. Bugün geniş kabul gören teknoloji eleştirisi de onun söyleminin önemli bir bileşeniydi. Zamanının ötesinde olan Illich'in söyleminin önemi her geçen gün daha da anlaşılacaktır. Sarıtaş ve Bayraktar'ın (2020) dikkat çektiği üzere, günümüzde "Illich'in söylemlerinin bir ütopya ya da fantezi olmadığı açıktır. Örneğin; dünya genelindeki salgın düşünüldüğünde, (covid-19) insanlar evlerine hapsolmuş, eğitim dijitalleşmiş ve Illich'in de ifade ettiği gibi salgın hastalıklar karşısında, bireylerde, sağlık kurumuna karşı bir güvensizlik ortaya çıkmaya başlamıştır."

Taylor'ın değerlendirmesiyle, modernite, tarihte benzeri görülmemiş şekilde küresel ölçekte insan refahını artırma vaadi vermektedir ama bir yandan da yabancılaştırmaktadır ve şiddete yol açmaktadır. Bu bizi modernitenin destekçileri ve karşıtları ya da "Aydınlanma Projesi"ne inananlar inanmayanlar arasındaki basit ve gürültülü tartışmanın ötesine taşımaktadır. Illich bize genel vizyonu ve argümanlarının etkileyici tarihsel ayrıntılarıyla anti-modernizmin klişelerine düşmeden yeni bir yol haritası sunmaktadır (2005). C. Douglas Lummis (1936-), devrimci gelenekle radikal bir tezat oluşturan Illich'çi yeniden yapılanma önerisini "yeni bir tür devrim" olarak nitelmiştir. Ona göre, kalkınmanın ve küreselleşmenin ötesine geçen bu devrim; ekonomik alanın sınırlandırılmasını, politikayı ve ahlakı toplumsal yaşamın merkezine yeniden oturtmayı, insan hakları ve ulus devletin ötesinde yeni politik ufuklar üstlenerek topluluğu geri almayı, radikal çoğulculuğu benimsemeyi, temsili ve katılımcı demokrasiyi radikal demokrasiye geçiş biçimleri olarak kullanarak birçok dünyanın kucaklanabileceği bir dünya yaratmayı hedeflemektedir (1996).

Önemine rağmen akademi Illich'çi söyleme henüz gerekli ilgiyi göstermemiştir. Ancak Illich, çeşitli düşünce topluluklarının ve sosyal ağların ana karakteri haline gelmeye başlamıştır. Bunlardan Dougald Hine (1977-) ve Paul Kingsnorth'un (1972-) "Uncivilization Manifesto" (2009) (Uygarsızlık Manifestosu) ile başlattığı "The Dark Mountain Project" (Karanlık Dağ Projesi) dikkat çekmektedir (<https://dark-mountain.net/>). David Cayley (2005) ve Humberto Beck (2016), Ivan Illich'in gerçek "okunabilirlik saatine" ancak bu yeni yüzyılda eriştiğini haber vermektedirler. Dilbilimde "okunabilirlik" (*legibility*) genel olarak metinlerin yapısı ve

içeriği gibi ölçütlere göre anlaşılabilirliğidir. Felsefede anlatının zamanla ilişkisini kuran Walter Benjamin'in (1892-1940) "okunabilirlik ilkesi" ise, her eserin, her metnin, hem belirli bir döneme ait olduğunu, hem de yalnızca belirli bir tarihsel anda tam olarak okunabilir hale geldiğini gösteren tarihsel bir indeks içerdiğini öne sürer. Benjamin'e göre, sadece kendi bilinebilirliğinin şimdisine erişmiş imge okunabilir (Benjamin, 2014; Agamben, 2005, p. 145). David Cayley (2005), "halâ taze, inandırıcı ve son derece güncel" bulduğu Illich'in yazılarında "hem umut verici hem de önsezi içeren bir aciliyet havası" olduğunu ve bunların "tam olarak tarihsel anlarını hedefledikleri" ifade etmiştir.

Kaynakça

- Agamben, G. (2005). *The time that remains - a commentary on the letter to the Romans*. (ed.) Werner Hamacher, P. D. (trans.), Stanford University Press.
- Anderson B. C. (2022, February) *The genius of Ivan Illich*. <https://www.firstthings.com/article/2022/02/the-genius-of-ivan-illich>
- Bağcı, H. E. Ed. (2013). Sunuş. (iç.) *Frankfurt Okulu*. Doğu Batı.
- Beck, H. (2016). *Otra modernidad es posible: el pensamiento de Ivan Illich*. Malpaso.
- Benjamin, W. (2014). *Pasajlar*. A. C. (çev.), YKY.
- Best, S. & Kellner, D. (2011). *Postmodern teori – eleştirel soruşturmalar*. M. K. (çev.), Ayrıntı.
- Bookchin, M. (1999). *Toplumunu yeniden kurmak*. Metis.
- Casagrande, L. & Coradini de Freitas, N. (2020). Organizing in the age of systems: Ivan Illich's critical contributions to organization studies. *Cadernos EBAPE.BR* 18(2), Apr-Jun 2020. 254-267. <https://doi.org/10.1590/1679-395177954x>
- Cayley, D. (2005). *The rivers north of the future - the testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. House of Anansi.
- Cayley, D. (2018). *Ivan Illich ile söyleşiler*. B. İ. D. (çev.), Yeni İnsan.
- Cayley, D. (2021). *Ivan Illich: An intellectual journey*. Pennsylvania State University Press.
- Cole, S. Ed. (2001). *What's wrong with sociology?* Transaction.
- Cooley, A. (t.y.). *Ivan Illich - Austrian philosopher and priest*. [encyclopedia item] Encyclopaedia Britannica. Ekim 25, 2023 de <https://www.britannica.com/biography/Ivan-Illich> den erişildi.
- Cyr, G. (1990). *An analysis and evaluation of Ivan Illich's social and educational philosophy in the light of his early development and the major critiques of his theories*. [Unpublished master dissertation]. McGill University. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/0k225c187>
- Esteva, G. (2015). Time to enclose the enclosers with Marx and Illich. *The International Journal of Illich Studies*. 4(1). September 11, 2015. 70-96.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. (in) Teun A. Van Dijk (ed.), *Discourse as social interaction - Discourse studies: A multidisciplinary introduction, Volume 2*. Sage. 258-285.
- Foucault, M. (2014a). *Özne ve iltidar*. I. E. & O. A. (çev.), Ayrıntı.
- Foucault, M. (2014b). *Kliniğin doğuşu – Tıbbi alginın arkeolojisi*. Ş. Ü. (çev.), Epos.
- Fromm, E. (1970). Introduction. (In) Ivan Illich, *Celebration of awareness - A call for institutional revolution*. Anchor Books. vii-x.
- Gabbard, D. A. (1993) *Silencing Ivan Illich: a Foucauldian analysis of intellectual exclusion*. Rowman & Littlefield.

- Geuss, R. (2002). *Eleştirel teori – Habermas ve Frankfurt Okulu*. F. K. (çev.), Ayrıntı.
- Gruen, N. (2021, November 2) *Practical steps towards Ivan Illich's world*. <https://clubtroppo.com.au/2021/11/02/practical-steps-towards-ivan-illichs-world/>
- Habermas, J. (1981) Modernity versus postmodernity. S. B.-H. (trans.), *New German Critique*, 22, Special Issue on Modernism. Winter 1981, 3-14.
- Habermas, J. (1993). *İdeoloji olarak teknik ve bilim*. M. T. (çev.), YKY.
- Habermas, J. (2001a). *İletişimsel eylem kuramı – C1: Eylem rasyonelliği ve toplumsal rasyonelleşme*. M. T. (çev.), Kabalıcı.
- Habermas, J. (2001b). *İletişimsel eylem kuramı – C2: İşlevselci aklın eleştirisi üzerine*. M. T. (çev.), Kabalıcı.
- Haldane, J. B. S. (1927). On being the right size. (in.) *Possible Worlds and Other Essays*. Chatto and Windus. 18-26.
- Hartch, T. (2015). *The prophet of Cuernavaca: Ivan Illich and the crisis of the west*. Oxford University Press.
- Herrera, L. R. P. (2022). Reseñas Y Comentarios Bibliográficos: Beck, Humberto (2016). Otra modernidad es posible. El pensamiento de Iván Illich. México: Malpaso. *Estudios Demográficos y Urbanos*, 37(1), 109, enero-abril, 2022, 347-353 <http://dx.doi.org/10.24201/edu.v37i1.2128>
- Hine, D. (2023). *At work in the ruins: finding our place in the time of science, climate change, pandemics and all the other emergencies*. Chelsea Green.
- Horkheimer, M. (2005). *Geleneksel ve eleştirel kuram*. M. T. (çev.), YKY.
- Horkheimer, M. & Adorno, T.W. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği*. N. Ü. & E. Ö. K. (çev.), Kabalıcı.
- Hutchins, R. M. & Adler, M. J. Eds. (1970). Preface to Ivan Illich's article "The need for cultural revolution". (in) *The great ideas today 1970 - Featuring a symposium: the idea of revolution - Encyclopaedia Britannica*. William Benton. 28-44.
- Illich, I. (1970). *Celebration of awareness - A call for institutional revolution*. Anchor.
- Illich, I. (1971). *Deschooling society*. Penguin.
- Illich, I. (1973). *Tools for conviviality*. Harper & Row.
- Illich, I. (1974). *Energy and equity*. Calder & Boyars.
- Illich, I. (1975). *Medical nemesis - the expropriation of health*. Calder & Boyars.
- Illich, I. (1977). Disabling Professions. (in.) Illich, I. (ed.) (2010). *Disabling Professions*. Marion Boyars. 11-40.
- Illich, I. (1978a). *The right to useful unemployment and its professional enemies*. Marion Boyars.
- Illich, I. (1978b). *Toward a History of Needs*. Pantheon.
- Illich, I. (1981). *Shadow work*. Marion Boyars.

- Illich, I. (1982). *Gender*. Pantheon.
- Illich, I. (1985). *H₂O and the waters of forgetfulness*. Heyday.
- Illich, I. (1989). *Şenlikli toplum*. A. K. (çev.), Ayrıntı.
- Illich, I. (1992a). *Enerji ve eşitlik*. U. U. (çev.), Ağaç.
- Illich, I. (1992b) *In the mirror of the past - lectures and addresses 1978-1990*. Marion Boyars.
- Illich, I. (1993). *In the vineyard of the text - a commentary to Hugh's didascalicon*. The University of Chicago Press.
- Illich, I. (1996). *Gender*. A. F. (çev.), Ayraç.
- Illich, I. (1997). The wisdom of Leopold Kohr. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 17(4), 157-165.
- Illich, I. (2000). *Tüketim köleliği*. M. K. (çev.), Pınar.
- Illich, I. (2007). *H₂O ve unutkanın suları*. L. B. (çev.), Yeni İnsan.
- Illich, I. (2010a). *İşsizlik hakkı*. D. K. (çev.), Yeni İnsan.
- Illich, I. (2010b). Needs. (in.) Sachs, W. (ed.) (2010). *The development dictionary - a guide to knowledge as power*. Zed Books. 95-111.
- Illich, I. (2011). *Sağlığın gaspı – medical nemesis*. S. S. (çev.), Ayrıntı.
- Illich, I. (2013a). *Okulsuz toplum*. M. Ö. (çev.), Şule.
- Illich, I. (2013b). *Gölge iş*. D. K. (çev.), Yeni İnsan.
- Illich, I. (2019). *Geçmişin aynasında - ders ve konuşma notları 1978-1990*. Yeni İnsan.
- Illich, I. & Sanders, B. (1988). *ABC - Alphabetization of the Popular Mind*. North Point.
- Illich, I. & Sanders, B. (2015). *ABC - Aklın modernleşmesi*. Ü. Ş. (çev.), Yeni İnsan.
- Jacobsen, M. H. & Tester, K. (2014). Giriş. (in.) Bauman, Z. (2014). *Sosyoloji ne işe yarar?* Ayrıntı. 11-16.
- Kahn, R. & Kellner, D. (2007). Paulo Freire and Ivan Illich: technology, politics and the reconstruction of education, *Policy Futures in Education*, 5(4), 2007, 431-448.
- Kaller-Dietrich, M. (2011). *Vita di Ivan Illich. Il pensatore del novecento più necessario e attuale*. Edizioni dell'Asino.
- Kızılçelik, S. (2015). *Çağdaş sosyoloji kuramları*. Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Kohr, L. (1957). *The breakdown of nations*. Rinehart.
- Kung, C. F. (1979). *Illich's "Learning Web Theory" and its implications for development: for the rural regions of Malaysia*. [Unpublished doctoral dissertation]. Loyola University of Chicago. https://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2815&context=luc_diss
- Layder, D. (2014). Sosyal teoriye giriş. Ü. T. (çev.), Küre.

- Lemmerer, E. (2009). *Examining a sample of the American-Mexican scientific cooperation in the 1960s: a social network analysis of the CIDOC-network*. [Published master dissertation]. University of Vienna. <https://phaidra.univie.ac.at/download/o:1260632>
- Lummis, C. D. (1996). *Radical democracy*. Cornell University Press.
- Macklin, M. (1976). *When schools are gone: a projection of the thought of Ivan Illich*. University of Queensland Press.
- Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man; studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon.
- Marcuse, H. (1990). *Tek boyutlu insan; ileri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine*. A. Y. (çev.), İdea.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. O. A. & D. K. (çev.), Bilim ve Sanat.
- Marvasti, A. B. (2004). *Qualitative research in sociology - an introduction*. Sage.
- McKnight, J. (1995). *The careless society - community and its counterfeits*. BasicBooks.
- Mitcham, C. (2003). In memoriam Ivan Illich: critic of professionalized design. *Design Issues*, 19(4), Autumn 2003. 26-30.
- Mitcham, C. (2005). "Illich, Ivan". Carl Mitcham (ed.), *Encyclopedia of science, technology, and ethics, Volume 2*. Thomson Gale. 981-982.
- Morrow, R. A. & Torres, C. A. (1995) *Social Theory and Education: a critique of theories of social and cultural reproduction*. State University of New York Press.
- Munoz, J. M. (2016). Ivan Illich and René Girard: The dream of modernity ends. *Journal of Violence, Mimesis, and Culture*, 23(1), Spring 2016. 155-186.
- Mutlu, A. (2008). Ekolojik sorunlara karşı benimsenen yaklaşımlarda yönetim düşüncesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(4), Aralık 2008, 101-123.
- NNDB (n. d.). *Ivan Illich profile*. <https://www.nndb.com/people/202/000104887/>
- Reimer, E. (1971). *School is dead - an essay on alternatives in education*. Penguin.
- Robert, J. (1994). *Water is a commons*. Habitat International Coalition – Mexico.
- Rule, J. B. (2001). Dilemmas of theoretical progress. (in.) Cole, S. (ed.) (2001). *What's wrong with sociology?* Transaction. 157-172.
- Sarıtaş, D. (2018). *Modern dünyanın bunalımı karşısında radikal bir eleştiri ve alternatif çözümler: Ivan Illich*. Cinius.
- Sarıtaş, D. & Bayraktar, L. (2020). Çağın vebası: dejenere olmuş tüketim kültürü, Ivan Illich örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, 6(62), 2049-2058.
- Simpson, P. & Mayr, A. (2010). *Language and power - a resource book for students*. Routledge.
- Slattery, M. (2015). *Sosyolojide temel fikirler*. Ü. T. & G. D. (çev.), Sentez.
- Spring, J. (1991). *Özgür eğitim*. A. E. (çev.), Ayrıntı.
- Sözen, E. (1999). *Söylem - Belirsizlik, mücadele, bilgi/güç ve refleksivite*. Paradigma.

- Tamaç, S. (2021). *Çağdaş sosyoloji teorileri içinde Ivan Illich'in yeri üzerine bir inceleme*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Mersin Üniversitesi.
- Taylor, C. (2005). Foreword. (in.) Cayley, D. (2005). *The rivers north of the future - the testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. House of Anansi. ix-xiv.
- Thompson's, D. W. (1917). *On growth and form*. 2 vols. Cambridge University Press,
- Turner, J. F.C. & Fichter, R. Eds. (1972). *Freedom to build – dweller control of the housing process*. The Macmillan Company.
- Van Dijk, T. A. (1985). Introduction: Levels and dimensions of discourse analysis. Teun A. Van Dijk (ed.), *Handbook of discourse analysis - Volume 2: Dimensions of Discourse*. Academic Press. 1-11.
- Verity, J. W. (2011, January 11). The CIDOC social network, analyzed. <http://backpalm.blogspot.com/2011/01/cidoc-social-network-analyzed.html>
- Vukovic, K. P. (2015). Free information: networked learning utopia. Petar Jandric & Damir Boras (eds.), *Critical Learning in Digital Networks*. Springer. 37-55
- Wallerstein, I. (2012). *Tarihsel kapitalizm ve kapitalist uygarlık*. N. A. (çev.), Metis.
- Weber, M. (1958) *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Charles Scribner's Sons.

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etięi

The authors declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazarlar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of interests/ ıkar atışması

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarlar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazarlar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions/ Yazar Katkıları

The draft process of the manuscript/ Taslağın Hazırlanma Sreci M../S.T., Writing The Manuscript/ Makalenin Yazılması M../S.T., Submit, Revision and Resubmit Process/ Başvuru, Dzeltme ve Yeniden Başvuru Sreci M..

.